

APÈNDIXS

APÈNDIX 1

MANUSCRITS DE LES «DÉCADES» DE PIERRE BERSUIRE

QUE CONTENEN ELS DEU PRIMERS LLIBRES

Aquesta llista es basa en la relació dels testimonis de les obres de Bersuire reproduïda per Charles Samaran i Jacques Monfrin a *Pierre Bersuire prieur de Saint-Éloi de Paris (1290 ? – 1362)* (París: Imprimerie Nationale, 1962), pp. 189-192. S'ha comparat la llista amb el repertori digital de traduccions de clàssics llatins i grecs al francès i a l'occità a l'edat mitjana *Miroir des classiques*, dirigit per Frédéric Duval et Françoise Vielliard (École Nationale des Chartes, pàgina web: <http://elec.enc.sorbonne.fr/miroir/>). S'indiquen els possessors medievals dels manuscrits quan són coneguts, i bibliografia específica si s'escau.

Manuscrits consultats:

1. **B1.** Brussel·les, Bibliothèque Royale, 9049 i 9050. Finals del segle XIV – principis del XV. Complet. Possessor: Felip el Bo, duc de Borgonya.
2. **B2.** Brusel·les, Bibliothèque Royale, 9051, 9052 i 9053. Segle XV. Complet. Possessors: Charles de Saveuse, senyor de Robeque (nord de França); François de Busleiden, arquebisbe de Besançon. Entre la primera i la tercera dècades, hi ha intercalada la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.
3. **B3.** Brusel·les, Bibliothèque Royale, 14621 i 14622. Entre 1455 i 1456. Complet, però s'han perdut els dos primers capítols i el principi del tercer per la pèrdua dels folis inicials.
4. **C1.** Chantilly, Musée Condé, ms. 758. Mitjan segle XV. Complet. Possessors: Jaume d'Armanyac, duc de Nemours; Jean du Mas, senyor de l'Isle. Entre la primera i la tercera dècades, hi ha intercalada la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.

5. **C2.** Chantilly, Musée Condé, ms. 759, 760 i 761. Mitjan segle XV. Complet. Possessors: Antoine de Chourses, senyor de Maine, i la seva esposa Catherine de Coëtivy. Entre la primera i la tercera dècades, hi ha intercalada la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.
6. **Ch1.** Cheltenham 116. Principis del segle XV. Complet. Venut en una subhasta a la casa Sotheby's a Londres el 28 de novembre de 1973; reproducció en microfilm a la British Library.¹
7. **G1.** Ginebra, Bibliothèque de Genève, Fr. 77. Finals del segle XIV – principis del XV. Complet. Possessor: duc Joan de Berry. Bibliografia: Bernard Gagnebin, «Le Tite-Live du Duc de Berry», *Genava*, VII/3-4 (1959), pp. 193-214.
8. **H.** Cambridge (Massachusetts), Harvard University, Houghton Library, Richardson 32. Segle XV. Primera i tercera dècades.
9. **K.** La Haia, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 71 A 16, 71 A 17 i 71 A 18. Ca. 1390-1400. Complet. Possessors: Bertrando de Rossi, comte de San Secundo; Lluís de Luxemburg, conestable de França. Bibliografia: Anne S. Korteweg, *Guide to the French-Language Medieval Manuscripts in the Koninklijke Bibliotheek [National Library of the Netherlands], The Hague on microfiche* (Amsterdam: Moran Micropublications, 2006), pp. 12-13.
10. **N1.** Londres, British Library, Additional Manuscripts 16622. Finals del segle XV. Cinc primers llibres de la primera dècada (l'últim, incomplet).
11. **N2.** Londres, British Library, Harley 4427. Segle XV. Primera dècada. Està en molt mal estat: manca bona part del primer llibre (es conserva a partir del capítol 44, i un fragment del capítol 40 en un foli solt col·locat al principi del manuscrit).
12. **N3.** Londres, British Library, Lansdowne 1178. Segles XIV-XV. Primera dècada. Possessors: comte Béraud de Clermont i de Sancerre, conestable de Carles de Borbó.

¹ Agraïco a Barry Taylor aquesta informació i la seva ajuda per localitzar els manuscrits de l'antiga col·lecció Cheltenham.

13. **N4.** Londres, British Library, Old Royal 15.D.VI. Finals del segle XIV. Complet.
14. **O.** Oxford, Bodleian Library, Rawlinson C 447. Ca. 1360-1370. Primera dècada. Bibliografia: Marie-Hélène Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire. Le manuscrit Oxford, Bibliothèque Bodléienne, Rawlinson C447», *Romania*, 118 (2000), pp. 449-498 (per a la datació del manuscrit, p. 457 i 481).
15. **P1.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 30. Principis del segle XV. Complet.
16. **P2.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 31 i 32. Finals del segle XIV. Complet.
17. **P3.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 33. Meitat del segle XV. Complet. També conté la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.
18. **P4.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 259. Principis del segle XV. Complet.
19. **P5.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 260, 261 i 262. Principis del segle XV (1405-1408, segons Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire», p. 457). Complet. Possessors: família dels Villequier.
20. **P6.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 263. Segle XIV (ca. 1380, segons el repertori *Miroir des classiques*; abans de 1402, segons Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire», p. 457). Complet. Possessor: duc Joan de Berry.
21. **P7.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 264, 265 i 266. Ca. 1410. Complet. Bibliografia: Marie-Hélène Tesnière, «Un Remaniement du Tite-Live de Pierre Bersuire par Laurent de Premierfait (Manuscrit Paris, B.N., FR. 264-265-266)», *Romania*, 107 (1986), pp. 231-281.
22. **P8.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 269, 270, 271 i 272. Finals del segle XIV. Complet. Possessora: Joana de Navarra, esposa del rei Enric IV d'Anglaterra.

23. **P9.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 716, 717, 718 i 719. Primer quart del segle XV. Complet. Bibliografia: *Mandragore, base des manuscrits enluminés de la B.n.F* (www.mandragore.bnf.fr).
24. **P10.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 20313 i 20314. Segle XV. Complet. Possessor: Yvon du Fou, escuder del rei Lluís XI (1471) i *grand veneur* de França (munter major).²
25. **P11.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 20315. Segona meitat del segle XIV – principis del XV. Complet.
26. **P12.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 34. Segona meitat del segle XV. Primera dècada. Possessor: Lluís de Bruges, senyor de la Gruthuyse.³ Bibliografia: *Mandragore, base des manuscrits enluminés de la B.n.F* (www.mandragore.bnf.fr).
27. **P13.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 35. Segle XV. Primera dècada.
28. **P14.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 276. Segle XV. Primera dècada.
29. **P15.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 6441. Segle XV. Primera dècada.
30. **P16.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 15469. Segle XV. Primera dècada.
31. **P17.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 20312 ter. Ca. 1370. Primera dècada (però originalment era complet). Possessor: podria haver estat un dels manuscrits de Charles V. Bibliografia: Marie-Hélène Tesnière, «Les *Décades* de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire et la politique éditoriale de Charles V», dins Marc Hofmann & Caroline Zöhl (eds.), *Quand la peinture était dans les livres. Mélanges en l'honneur de François Avril* (Turnhout – París: Brepols – Bibliothèque Nationale de France, 2007), p. 346).

² Yvon du Fou va tenir altres càrrecs al servei de Lluís XI. Gillette Labory, «Essai d'un histoire nationale au XIII siècle : la Chronique anonyme de Chantilly-Vatican», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 148 (1990), pp. 301-354 (apèndix 1, p. 348).

³ Lluís de Bruges estava al servei dels ducs de Borgonya i tenia una rica biblioteca. Joseph Basile van Praet, *Recherches sur Louis de Bruges, seigneur de la Gruthuyse, suivies de la notice des manuscrits qui lui ont appartenu, et dont la plus grande partie se conserve à la bibliothèque du Roi* (París: De Bure Frères, 1831).

32. **P18.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 273 i 274. Tercer quart del segle XV. Primera i tercera dècades. Bibliografia: *Mandragore, base des manuscrits enluminés de la B.n.F* (www.mandragore.bnf.fr).
33. **P19.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 277 i 278. Primera meitat del segle XV. Primera i tercera dècades.
34. **P20.** París, Bibliothèque Nationale de France, Français 20071 i 20072. Segona meitat del segle XV. Primera i tercera dècades.
35. **P21.** París, Bibliothèque Nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises 27401. Conté la primera dècada (incompleta) i la quarta, relligades en ordre invers. La part corresponent a la primera dècada conté des del principi fins a mig capítol 23 del quart llibre.⁴ Al final de la quarta dècada hi ha un colofó amb la data 1358. El volum va aparèixer en una subhasta a París a finals del 2004 i la Bibliothèque Nationale de France el va adquirir el desembre. Bibliografia: catàleg de la subhasta feta a Pierre Bergé & Associats, a París, el 7 de desembre del 2004: *Importants manuscrits, autographes et tres beaux livres anciens & modernes*, núm. 60 (www.bibliore.com/cat-vent_drouot7-12-04.htm); Marie-Hélène Tesnière, «Un Manuscrit exceptionnel des *Décades* de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire», dins Claudio Galderisi & Cinzia Pignatelli (eds.), *La Traduction vers le moyen français, Actes du IIe Colloque de l'AIEMF (Poitiers, 27-29 avril 2006)* (Turnhout: Brepols, 2007), pp. 149-163.⁵
36. **P22.** París, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 3693. Segle XIV. Primera dècada. Possessor: Carles de Borbó, duc de Vendôme.

⁴ El capítol s'interromp al final d'un quadern (ara és el foli 266v).

⁵ Tesnière considera que la primera i la quarta dècades formen part del mateix manuscrit: l'escrivà que copia la quarta dècada també copia un fragment de la primera. En canvi, la descripció del catàleg de la subhasta considera que és un volum factici i data la part corresponent a la primera dècada a finals del segle XIV.

37. **P23.** París, Assemblée Nationale, ms. 1265. Mitjan segle xv. Complet. Inclou la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.

38. **P24.** París, Bibliothèque de Sainte-Geneviève, ms 777. Ca. 1370. Complet. Possessor: Carles V, rei de França. Bibliografia: Marie-Hélène Tesnière, «Les *Décades* de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire et la politique éditoriale de Charles V», p. 348; i Marie-Hélène Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire», p. 457).

39. **T.** Troyes, Médiathèque de l'Agglomération Troyenne, ms. 178 (2 vols). Principis del segle xv. Complet. Possessor: Jean de Hangest, senyor de Genlis i conseller de Carles VII. Bibliografia: *Les richesses de la Bibliothèque de Troyes: Exposition du tricentenaire (1651-1951), du 5 mai au 31 juillet 1951* (Troyes: Bibliothèque Municipale, 1951), p. 37, núm 89.

40. **V1.** El Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reginensi latini 719, 720 i 721. Segle xv. Complet.

41. **V2.** El Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reginensi latini 722. Posterior a 1445. Primera dècada. Al final hi ha copiada la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.

Manuscrits no consultats:⁶

42. Bordeus, Bibliothèque Municipale, ms 730. Ca. 1380. Complet. Bibliografia: Marie-Hélène Tesnière, «Les *Décades* de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire et la politique éditoriale de Charles V», p. 349.

43. Ginebra, Bibliothèque de Genève, Fr. 78. Segle xv-xvi. Complet.

⁶ S'ha eliminat de la llista de Samaran el manuscrit 71 A 19 de la Koninklijke Bibliothek de La Haya, perquè no conté la primera dècada, com diu Samaran, sinó la quarta. També se n'ha exclòs el fragment de la versió francesa conservat al volum Nouv. Acq. Fr. 11198 de la Bibliothèque Nationale de París (foli 42) perquè pertany al setè llibre de la tercera dècada.

44. Melbourne, National Gallery of Victoria, Felton 3. Principis del segle XV. Complet.
Possessor: Antoine, Gran Bastard de Borgonya (fill il·legítim del duc Felip el Bo).
Bibliografia: Keith V. Sinclair, *The Melbourne Liny. A study of Bersuire's translation based on the manuscript in the collection of the National Gallery of Victoria* (Melbourne: Melbourne University Press, 1961).
45. New Haven, Yale Art Gallery, 1954.17.1.1-4. Segle XV. Complet.
46. Torí, Biblioteca Universitaria, ms L.I.11. Segle XIV. Primera dècada. Molt malmès en l'incendi de la biblioteca de 1904; es conserva en fulls solts (segons comunicació del Ufficio Manoscritti e Rari de la Biblioteca Universitaria de Torí).

Manuscrits no localitzables actualment:

47. Cheltenham 265. Segle XV. Primera dècada. Pergamí. Actualment il·localitzable. Venut en una subhasta a la casa Sotheby's l'1 de desembre de 1970.⁷
48. Cheltenham 266. 1440. Complet. Pergamí. Possessor: Jean de Vy, conseller de Metz. Còpia feta del manuscrit que tenia la duquessa Maria de Bar, filla del rei Joan II de França.

⁷ Agraïxo aquesta informació a Barry Taylor.

APÈNDIX 2

EDICIÓ DEL GLOSSARI DE LA TRADUCCIÓ CATALANA DE LES «DÈCADES»

El glossari ocupa els folis 2r-5r del manuscrit L (Londres, British Library, Harley 4893). Per a la filiació amb el text francès de Bersuire, vegeu l'apartat II.1.2.3. A les notes, s'utilitzen les sigles corresponents als manuscrits francesos (Apèndix 1) i a les branques de la tradició francesa establertes a l'apartat II.1.1, que són les següents:

F^o. Estadi més antic del text. Comprèn els manuscrits O i P21. Aquest últim és el manuscrit que prenc com a referència.

F^r. *Remaniement* de la versió de Bersuire. Comprèn els manuscrits P7 i P20.

F^a. Branca de la qual depèn el llibre I de la traducció catalana. Comprèn els manuscrits H, K, G1, P5, P9, P18 i T.

La sigla F fa referència a la lliçó comuna de la tradició francesa.

El glossari ja havia estat editat per Lambert Ferreres («La 'declaració dels mots' de la traducció catalana anònima de Titus Livi», *Anuari de filologia*, 14.2 (1991), pp. 25-41). La col·lació del text amb els manuscrits francesos permet ara esmenar errors de còpia i explicar-ne d'altres que procedeixen de la font francesa.

[2r] AQUEST ÉS LO CAPÍTOL DE LA DECLARACIÓ DELS MOTS QUI NO HAN GENS DE PROPRI FRANÇÈS HO QUI ALTRAMENT HAN MESTER DE LA DECLARACIÓ HO DE LA TRANSLACIÓ DE TITUS LIVIUS

5 **Augur, auguraments, inauguracions, auspiçe, auspique**¹ són mots pertanyents en divinacions fetes en cants o en moviments de oçells, dels quals mots usava molt sovent Titus Livius. E yo los met tot pla com ells hi vénen. Car sapiats que antiguament, abans que nostra fe cathòlica vengués en la ciutat notícia de un verdader déu,² hom solia encerquar la volentat dels déus per los cants dels oçells o per los volaments. E trobaven-hi en aquells
10 temps grans veritats. E per tal havien ells aytal sciència en molt gran reverència, axí que nenguna veguada coses sol·lempnes o públiques no fahien que dabans tota obra no faessen aytals consideracions.³ D'on los romans havien totstemp un perpetual offici en lo qual ells stablien de les pus sol·lempnes persones que ells havien, qui guardassen e prenusticassen de lurs aventures per la sciència dels aucells. E aquell era appellat augur, e la consideració que
15 ell feya era appellada augurament. E era l offici e una dignitat qui durava a vida e qui no era pas annual axí com eren los altres.

E sapiats que d'aquest mot se derivava un altre que hom appellava auspiçe o cosa auspique. Car sovén trobarets que alguna cosa és feta per los aspices de la cosa pública o del poble romà o d'algun duch tal o aytal, e açò no vol altra cosa dir sinó auhur o fortuna o
20 felicitat o bon començament. E axí ells appellaven una cosa auspicada com aytal cosa era començada e establida degudament per la volentat dels déus, notificada per la demostració dels ocells.

6 cants] Quants L, cants L o L' 8 fe] *add.* L' 8 la] la la L, la L o L' 9 cants] quants L, cants L'
11 coses] *add.* L' 11 no faessen] que faessen L, que faessen havien L' 13 qui] quiu L, qui L o L'
13 prenusticassen] prenusticassen L, prenusticassen L' 15 appellada] ppellada L, appellada L' 17 d'aquest]
aquest L 17 un] de un L 18 és] *om.* L

¹ Calcs dels mots francesos: *Augur, auguremens, inauguration, auspice, auspique* F. *Auspique* és un calc formal de l'adjectiu francès *auspiqué*. El mateix calc es troba a la r. 18 (*cosa auspique*), però no a la r. 32, on s'ha adaptat la terminació de l'adjectiu al català (*cosa auspicada*).

² Cf. *avant que nostre foy catholique venist en la noctice d'un vray dieu* F. En el text català, *ciutat* és un error que prové de la font francesa: **cité* en lloc de *notice*, amb la pèrdua de la primera síl·laba i la confusió c/t. Aquest error s'ha transmès junt amb la lliçó bona (*notice*).

³ Cf. *nulz fais solennelz ou publiques ilz ne faisoient que avant toute evre ilz ne feissent telles considerations* F. La correcció de L' és un intent d'arreglar els errors de la frase tal com la copia L. Per una banda, afegeix *coses*, que L ha omès: correspondria al francès *fais*; no podem saber si és restitució de la lliçó original del traductor o una esmena *ope ingenii*. Per altra banda, afegeix *havien*, que no accepto perquè l'error és un altre: un *que* en lloc de *no* (r. 11, veg. aparat), segurament repetint el *que* que apareix just abans (*que dabans...*).

Nauguració.⁴ E per açò ve après l'altre mot que hom appella inauguració, qui no és altra
 25 cosa sinó consacració e dedicació feta als déus d'algun loch o d'alguna persona per la
 sol·lempnitat e per la significació dels aucells. Car quant alguns lochs heren dedicats o
 consecrats a les coses sanctes —axí com eren los temples dels déus— o coses públiques
 —axí com ere lo cirque, lo comice, lo camp marçians⁵ e altres lochs semblants—, eren dits
 inaugures.

30 Axí que augurament era la inquisició de la veritat de certa cosa esdevenidora per la
 significació dels ocells. Augur era aquell prevere e propheta qui la cosa inquiria. Auspice era
 aquell a qui amenava hom. Cosa auspicada era aquella qui degudament celebrada,
 reguardada e prenosticada era. Cosa inaugurada era aquella, si·s vol fos loch o persona, qui
 als déus consagrada et dedicada totstemp perseverava. Com hom trobarà alguns d'aquests
 35 mots meses après lo latí, recorre hom a aquest capítol.

Aprés tu trobaràs moltes de vegades aquest mot: armadura leugera.

Armadura leugera.⁶ Axí com hom diu que Scipió e Aníbal trameteren davant ells lurs
 40 armadures leugeres. E açò no és altra cosa sinó lurs cavallers leugers com eren leugerament
 armats e qui, jatsia que ells fossen menys stables en camp, ells podien córrer e saltar,
 envestir e fogir més que los altres, com cas s'í sdevenia.

Cosa pública. Cosa pública no era altra cosa sinó l'estament públich o comú. E és nom
 45 general a tots staments de terres, pays, reyalmes e ciutats o qualsevol altres comunitats de
 gents. Mas com hom vol parlar en special del stament de una ciutat o d'un reyalme, lavors
 diu hom la cosa romana o la cosa cartaginesa.

24 Nauguració] Nauguracio Nauguració L 28 comice] conice L 30 augurament] antiguament L,
 augurament L' 34 perseverava] pers[...] L, perseuerava L 34 trobarà] [...] L, trobara L 39 Armadura
 leugera] Armadura leugera Armadura leugera L 39 lurs] lur L 40 és] e L 42 envestir] e[...]estir L, enuestir
 L o L'

⁴ Aquesta entrada formava part de l'anterior originalment en el text de Bersuire, però en molts manuscrits francesos ja porta una rúbrica pròpia.

⁵ Cf. *le champ martiaux* F.

⁶ En el manuscrit, cada entrada va encapçalada per la rúbrica amb la paraula que s'hi defineix. A l'inici de l'entrada, el mot es torna a repetir, en alguns casos dues vegades. Segurament un antecedent de L (potser ja el manuscrit francès que tenia el traductor) duia les paraules escrites al marge, a més de les rúbriques corresponents dins la caixa d'escriptura, com fan alguns manuscrits francesos. Llavors tot va ser incorporat al text. Elimino aquestes repeticions (consignades a l'aparat).

[2v] **Cavaller, cavalcador.** Cavaller e cavalcador han aquesta differència entre los romans e
 50 per la manera del pillar⁷ en aquest libre: car cavallers són aquells qui eren de gent de peu,
 tota vegada adoctrinats e abtes en art de cavalleria, dels quals eren totes les legions dels
 romans e per los quals romans comunament fayen lurs bataylles, axí com són lo jorn de vuy
 servents o berguants, car comunament los romans se combatien més a peu que a cavayll.
 Mas cavalcadors eren aquells que nosaltres al present appellam gents d'armes, d'on ells
 55 havien totstemps sufficient quantitat, axí com VI per XII. E aquests no eren tan per
 combatre com eren per rompre la bataylla dels enemichs o per encalçar-los com ells fugien.

Comiçe e comiçes. Sapiats car⁸ los romans cambiaven cascun any tots lurs magistrats e
 oficials púbblchs, fossen cònsols, pretor, ediles o altres, e lexaven los veylls e elegien
 60 novells. Sapiats, donchs, que lo loch hon la electió dels novells magistrats e oficials se fahia
 cascun any era appellat comice, en singular. E lo fet de les dites elections era appellat les
 comices,⁹ en plural, axí com tu trobaràs que moltes veguades hom fa menció dels comices
 consul·lars, pretorians, tributayres.

Ciutat e ciudadà. Ciutat, ciudadà, ciutat donada. Sapiats que los romans appellaven
 ciudadans a aquells qui eren habitans en la ciutat de Roma e qualsevol altres que ells
 reebessen a semblants libertats e privilegis aytals com ells havien e axí mateix a semblants
 càrrechs e contribucions, axí com sent Pau, qui ere nadiu de Tarna, en Silícia, se appellava
 ciudadà romà. E sdevenia's algunes veguades que per los mèrits de alguna persona hom lo
 70 reebia e li donava hom habitació dedins Roma. E açò era appellat «don de la ciutat».

Companyó. Companyó e companyó del nom latí e companyó naval han aquesta
 differència: car companyó en general eren tots aquells qui en qualque manera que açò fos
 eren reliquats e confederats al poble romà, axí com foren los seguntins e molts altres
 75 pobles. Mes companyós del nom latí eren solament aquells qui eren dedins Ytàlia. E

49 e] *om.* L 53 comunament] comunamet L, comunament L' 58 Comiçe e comiçes] Comiçe e comiçes
 Comice e comites L 58 e¹] e[...] *corregit en* e L 58 cambiaven] cambauen L, cambiauen L 59 elegien]
 ele[...] L, elegien L' 61 les²] les les L, les L o L' 63 pretorians] pretolians L 63 tributayres] tribuayres L
 66 ciutat] ciuta L, ciutat L' 72 Companyó²] Companyo E companyo L 73 en¹] en en L, en L' 73 qui]
add. L'

⁷ *pillar*. Cf. *parler* F. Error que coincideix amb P6, P22 i N3, que porten *pillier*.

⁸ Traducció literal de la conjunció francesa *car* ('que').

⁹ El gènere de l'article davant de *comices* varia al llarg de la traducció: *les comices* (r. 61-62), però *dels comices* (r. 62); *les comices* (llibre I, cap. 48, r. 48), però *los comices* (llibre I, cap. 32, r. 4). El femení deriva segurament de confondre l'article francès.

comunament totes les hosts e totes les ligions dels romans eren de ciutadans e de companys del nom latí. E companys navals eren aquells que nós appellam marinés, qui amenaven les naus e les gualeres, e qui no eren pas per combatre principalment, mes per navegar.

80

Colònia. Colònia romana era alguna vila qui en lo començament era stada fundada e poblada dels romans. Car com los romans havien conquistada alguna terra e morts los habitants de alguna bona vila bé assegurada, e ells vehien que la ciutat de Roma era copiosa de poble, ells distribuïen los camps, vinyes e cases a aquells qui volien anar star, e fayen là una vil·la nova, et era appellada colònia romana. E havien-ne en totes terres, car Colonya sobre lo Ren fon axí edificada per los romans, e moltes altres.

85

Consció. Consció no és altra cosa sinó públics parlaments o preycació. Car quant algun príncep fahia algun sermó o alguna longua locució en públich a sa host per retraure-la o per menar-la a alguna fi, hom deya que ell conscionava a ells.

90

Cohors.¹⁰ Cohors no era altra cosa sinó una certa flota o companyia de gents armades. E era cohors de gents de peu e turma de cavalcadors, jatsesie que moltes de vegades hom tròpia la I [3r] per l'altre.

95

Cirque.¹¹ Cirque eren uns lochs a Roma dels dedicats al comú per fer cosa pública, axí com eren jochs, sol·lempnitats, batalles privades, de dos en dos, esgrimes e altres coses semblants.

100

Còpies.¹² Còpies en general signifiquen totes coses pertanyents a guerres, axí com són tendes, papallons, carretes, cavalls, armes, artelleria, somages, gents e generalment tot ço qui tocha armadura en host.

81 Colònia²] Colonia colonia L **81** començament] comencament L **83** que] *add.* L¹ **83** copiosa] [...] *corregit en copiosa* L **92** Cohors²] Cohors Cohors L **92** companyia] companyia L, companya L o L¹ **96** Cirque²] Cirque Cirque L **96** lochs] jochs *corregit en lochs* L **100** a guerres] [...] agurres L, agurres L o L¹ **101** armes] *add.* L¹

¹⁰ Llegiu «cohort».

¹¹ Circ. Calc del mot francès *cirque*.

¹² Calc del mot francès *copies*.

Curar. Curar los corsos era un mot que hom trobava sovén, car quant hom devia anar fer alguna cosa, soptosament lo príncep dehya a sos cavallers que ells curassen lurs corsos. Açò no és àls sinó que ells pensasen de si mateixes apparellar e a ells reparar e a ells arrear¹³ quant a açò qui tocava les persones, sí que en l'ora hordonada ells no haguessen res que fer.

Alguna vegada trobaràs tu que hom fa menció de clas:

110

Clas. Clas o eclipsi és deffalliment de la luna. E sapiats que antiguament, com la luna fallia, les fembres e los infants corrien per les viles ab baçins e ab squelletes faents grans sons, axí com hom fa al present en alimares.¹⁴ E semblava'ls que la luna, qui era pres de morir, se reçussitava per les lurs squelletes. E axí appellaven aquella festa lo clas de la luna.

115

Deffallir. Deffallir als romans o dels romans no era altra cosa sinó que, quant una ciutat qui era primerament lur o de lur obediència o ligança, la reneguava e·s tornava vers lurs enemichs. Cor lavors ella era deffallint dels romans als enemichs, e axí tost al contrari.¹⁵

120 **Deffalliment.** Deffalliment de luna. Tu ho trobaràs desús là hon parla de «clas».

Delectió. Delectió no era altra cosa sinó que les elections de novells cavallers. Car quant ells veyen¹⁶ que hom volia trametre alguns cavallers a suppliment d'alguna host e descriure alguna novella legió, hom cridava per la vila que qui volria ésser elegit¹⁷ a la cavalleria romana donàs son nom e son linatge per scrit. E·l donaven los jóvens fort volenters per les

125

104 Curar^{2]} Curar curar L 105 dehya] *add.* L¹ 106 pensasen] curassen pensasen L, pensasen L o L¹
 109 tu] *add.* L¹ 114 reçussitava] recussitava L 116 Deffallir^{2]} Deffallir deffallir L 116 que] *add.* L o L¹
 123 veyen] h[...]en L, veyen L 123 descriure] descurre *corregit en* descriure L 125 volenters] volenteros L

¹³ *apparellar e a ells reparar e a ells arrear*: Els tres verbs provenen de la font francesa. La majoria de manuscrits francesos porten *d'euls repaistre et d'euls arroyer*. Els testimonis de la branca Fr (el «rémaniement» conservat als manuscrits P7 i P20) substitueixen *arroyer* per *appareiller* (són sinònims). La traducció catalana incorpora els tres elements (veg. apartat II.1.2.3). Ara bé, *repaistre* en francès significa 'alimentar-se'; o bé el traductor es va confondre, o bé el seu manuscrit francès duia l'error **repaïrer*.

¹⁴ *alimares*: 'festa' (*DECat* s.v. alimara). Cf. *aus charivaris* (o *chalivaris*) F. El significat de *charivaris* (en general, 'gran brogit'; en particular, 'ritual sorollós que es fa especialment en casaments de vidus', *Gdf* s.v. charivari, veg. també *Larousse* s.v. charivari) no correspon exactament al significat d'*alimares* ('foguera o lluminària que assenyalava una celebració', o 'festa' en general, *DECat* i *DCVB* s.v. alimara). Probablement el traductor va trobar una lliçó confusa que no va entendre en el seu manuscrit francès, i ho va traduir per un mot semblant gràficament.

¹⁵ *tost*: Cf. *aussi tost au contraire* F^o. L'error *tost* ja es troba en molts dels manuscrits francesos (e.g. *aussi tost au contraire* P6 i els manuscrits de la branca F^a).

¹⁶ *veyen*: Accepto la correcció de L¹ tot i que no coincideix amb el text francès, perquè no es llegeix del tot què escrigué L. Cf. *Car quant il avenoit que ...* F. La correcció fa sentit.

¹⁷ *elegit*: Coincideix amb la lliçó pròpia dels testimonis de la branca Fr: *escript et esleu*. La lliçó comuna a tota la tradició és *escript*. Vegeu n. 13.

laors en quant cavaller romà e per haver gatges.¹⁸ E aquella electió o descripció era appellada la delectió.

Donar senat. Veges-ho en lo següent, là hon parla de «senat».

130

Deu hòmens. Açò era un offici fet per accident qui era appellat en latí *decemnatus*,¹⁹ e cascú havia nom *decemvir* o *triumvir* o *duumvir*. E açò era quant, per fer algun fet notable, hom elegia dels hòmens o dos o tres, als quals hom donava plen poder de aquella faena fer, axí com fo quant les leys foren aportades de Athenes, car lavors hom elegí X hòmens per publicar-les e per ajustar-hi X taules.²⁰ E aquells yo appell X hòmens en plural, e cascuns per si appell yo X hòmens,²¹ car altre romans yo no li puix donar. E axí trobaràs *triumbomo*, *duumbomo*, *triumbomo*, *id est duumviri vel triumviri*.²²

135

Diners acharetats.²³ Diners atharetats era una moneda de coure de què hom usava en Roma antiguament qui valia molts diners comuns, on era la caracthe²⁴ o la figura de una carreta.

140

Donar senat. Donar senat no era altra cosa que donar jorn de haver audiència en senat, axí com era acostumat de donar als leguats de diverses partides.

145

127 delectió] dilectio L, delectio L o L¹ 129 Donar senat] Donar senat Donar Senat donar senat L
 131 Deu hòmens] Deu homens Deu homens deu homens L 132 *triumvir*] tum vir L, trium vir L 132
duumvir] duum[...] vir *corregit en* duum vir L o L¹ 133 donava] dona L, donava L¹ 133-134 plen poder ...
 Athenes] *add. L¹ (amb leys escrit leyes)* 135 ajustar-hi] aiustar les L 135 en] *add. L o L¹* 137 *duumbomo*]
 duam homo L, duum homo L o L¹ 137 *triumvir*] [...]ium viri L, trium viri L¹ 139 acharetats] atharetats L
 140 valia] valien L 141 carreta] careta *corregit en* carreta L

¹⁸ La frase no s'entén perquè *per les laors en quant* és una mala traducció de *pour estre des lors en avant*, que el traductor hauria pogut fer fàcilment si el seu manuscrit francès hagués omès el verb *estre*, i per això hagués entès *los* en lloc de *lors*.

¹⁹ Cf. *decemviratus* F, que en alguns manuscrits francesos s'ha corromput en *decemnatus*.

²⁰ Cf. *car lors l'en eslut X hommes pour les publier et pour y adjouster deux tables* F. L'error que transmet la traducció catalana, *X taules*, prové segurament de la font francesa: és fàcil confondre *deux* per **dix*, més encara quan X ja surt poc abans. Això a banda, esmeno, d'acord amb el text francès, l'error que transmet L (*ajustar les* en lloc de *ajustar-hi*), molt fàcil de cometre en aquest context.

²¹ La traducció de *dibomme* ('decemvir, un de deu magistrats encarregats del govern de Roma') per *déu hòmens* no permet distingir el singular del plural, com en francès (*dibomme/diboms* vs. *dibommes*). Ara bé, alguns manuscrits de F^a, com G1, tampoc ho fan per error (veg. aparat del text francès).

²² Cf. *Et ceulz je appelle dixhommes en plurier, et chascun par soy appelle je dibomme, car autre françois je ne lui pues donner. Et aussi trouveras dibomme, tribomme, decemvir, triumvir et duumvir* F. Pel que fa a *romans*, el traductor adapta el text francès, que hi diu *françois*. Al final de l'entrada, el nom *triumbomo* s'ha repetit, i s'ha perdut la traducció corresponent a *decemvir*.

²³ Cf. *Deniers a charretes* F ('diners amb l'empremta d'una carreta'). El traductor devia entendre **acharetés*, com si fos un participi, en lloc de *a charretes*, i ho traduï literalment amb un mot inexistent en català.

²⁴ 'Caràcter, empremta'. Tradueix *carette* F.

Stives o stivals. Sapiats que los romans, quant ells eren en armes, havien tres maneres de tendes: stives, statives e [3v] yvernals. Estives eren aquelles hon éls estaven l'estiu quant fahien faenes, quant ells se mudaven de loch en loch. Statives, quant ells se eren aturats en algun loch per manera de setge. E ivernals, quant en ivern no podien treballar e ells se retrahien en algun convinent loch, axí com prop de boschs o d'aygües, e fort loch e segur, on ells aturaven tot l'ivern entrò a la primavera. Car en les cases no tornaven gens, mes tots jorns als camps, ivern e stiu, per ço que ells no s'amolissen o s'affamassen.²⁵

Edile curula. Edile curula era un notable offici ab juridictió. Edile plebeyon era sens juridictió. E sembla que edile eren aquells qui havien la cura dels edificis e carreres públiques, e de les provisions a fer en la ciutat de vins e de viandes.

Empatxaments. Empatxaments són appellats en general trosses, càrregues, carros, carretes, axí com tu trobaràs moltes vegades car alguns prínceps trameteren davant si o lexaren alguna part de lur empatxament.

Ensenyes. Ensenyes són preses comunament per banderes o per los senyals que la una host dóna a la altra quant se deuen combatre perquè cascuna host conegua sa partida.

Espiar. Espiar o nedejar alguna cosa mal feta no és altra cosa sinó que purguar o mundificar-la, hon²⁶ los déus assuavar o satisfer a lur volentat.

Expandre. Expandre los enemichs, *fugere hostes*,²⁷ no és altra cosa que los enemichs fer fugir, e açò era quant hom los desbaratava sens gran occisió.

170

146 Stives o stivals] Stives o stivals Estives o estimals L (estimals *corregit en estivals per L o L'*) 147 stives] Stients e stians Sstients estacies Stines L (Stines *corregit en Stiués per L'*) 147 aquelles] aquells L 149 ells] que ells L 152 o s'affamassen] os affamassen L, os affemassen L' 155 sembla] sembla L, semblat L o L' 156 de les] dels L 159 davant] dauat L 160 empatxament] emp empatxament L, empatxament L o L' 168 fugere] fugere L, fugare L'

²⁵ Cf. *a fin que ilz ne s'effeminassent* F^o. L'error *affamassen* ja es troba en alguns manuscrits francesos: *affama(i)ssent* (G1, H, K, P18), *affmassent* (P6), *affinassent* (P12 N3).

²⁶ *hon*: Mala traducció de la conjunció francesa *ou* ('o'), que el traductor ha confós amb l'adverbi *ou* ('on').

²⁷ Cf. *fundere hostes* P21 ('escampar, dispersar els enemics'). Alguns manuscrits francesos (e.g. P6, F^a) porten l'error *judere*. D'aquí degué passar a *fugere* ('fugir') pel context, potser ja en el manuscrit font de la traducció catalana o en la transmissió catalana. Per això L' l'esmena per *fugare*: no té la lliçó correcta, però deu saber que en llatí *fugo* ('fer fugir') és de la primera declinació.

Fugitius. Fugitius et trànsfuges eren aquells qui lexaven lur host e lur partida e·s transportaven de la altra partida e tornaven-se enemichs a aquells propis qui eren de lur primera partida o de lur terra. E tots quants eren preses eren punits axí com a traïdors.

175 **Factió.**²⁸ Factió no és altra cosa que alguna ligua privada o conspirada, o conspiració o conjuració o maquinació.

Façes. Faces eren certs senyals, ganfanons²⁹ o banderes que lo cònsol e l'emperador solien fer portar denant ells en senyal de reyal o emperial juridictió. Mas de quals formes eren nós
180 no u sabem.

Fecial. Fecial era cert prevere sol·lempne qui era per special ordenat a fer e a fermar les ligues que los pobles romans feyen a algunes terres e ciutats per certs sacrificis. E si lo fecial³⁰ no hi era e no fes sol·lempnitat acostumada envers los lurs déus, aquell pacte,³¹
185 aquella ligua era tenguda per nul·la.

Hastes. Hastes són lances.

Hastie. Hastie eren certa manera de cavallers qui portaven astes e lançes, e eren totstemps
190 una gran bataylla en la host dels romans.

Hivernals. Veges dessús en lo dit dels «stives».

Hòsties. Hòsties pus grans eren certs sacrificis que hom fahia per algunes grans aventures.
195 E fahie-les hom de les pus grans bèsties, axí com eren bous e vaques.

173 axí] *add.* L¹ 175 Factió¹] fugi factio L 175 Factió²] Fugifactio L 176 conjuració] coiuracio L
176 maquinació] maxinacio L 178 ganfanons] gaufanons L 182 era²] no era L, era L o L¹ 183-184 lo
fecial] lo official L 184 hi] *om.* L 184 aquell pacte] aquella p L 192 Hivernals] Hivernals Hivernals L
192 stives] stiuers L

²⁸ *Factió*: L'error que porta L (*fugifactio*) és produït per la fusió de *factió* (mot correcte) i *fugitiu* (de l'entrada anterior).

²⁹ 'Estendard' (DCVB s.v. gamfaró).

³⁰ *lo ffeicial*: Esmeno l'error de L (*lo official* en lloc de *lo fecial*), fàcil de cometre per la semblança dels noms. Cf. *li fecial* F.

³¹ *pacte*: L deixa la paraula interrompuda, sense espai per acabar-la, i L¹ no la corregeix. La restitueixo segons la lliçó correcta en francès: cf. *celle pact*, *celle aliançe* F^o.

Inaugurer. Vejes dessús en «augur».

Interroys. Interroys ere un offici que no ere ordenat, ans se fahie algunes vegades no
 200 ordonadament.³² Car alguna vegada s'esdevenia que hom no·s podia pas ben acordar a fer
 cònsol, qui era ordonada o general [4r] dignitat, e lavors ells fayen alguna veguada un
 dictador, qui havia axí general e axí gran poder que de aquell no podia hom appellar al
 poble, e de tots altres ho podia hom. E aquest no podia durar sinó mig any. E tots jorns
 aquest creava un altre offici, que ell appellava cap de cavalcadors. Algunes vegades ells
 205 elegien un altre, que ells appellaven enterroy, qui havia entre ells tot poder reyal, mas aquest
 solament ere per la sperança³³ de un any. Aquell, donchs, havie nom interroy, e lo estat de
 la cosa pública era appellat interrogne.³⁴

Jochs romans. Jochs romans eren appellats certs jochs que lo poble fehie cascun any en la
 210 honor dels déus. E axí enviaven ells a alguns per special e per causa de algunes victòries
 ajustats als altres déus.³⁵ Sí era una gran sol·lempnitat.

Lits. Lits, lectistenes. Sapiats que en aquell temps los romans, quant éls volien fer
 sol·lempnitats en jochs³⁶ a lurs déus, fahien lits per a reposar ab coxins e traversers per mig
 215 los entreforchs per honor de lurs déus, axí com hom fa al jorn de vuy reynes e donzelles
 envers Cinquagesma.

Libre fetal. Libre fetal o libre de Sibil·la eren certs libres qui eren en Roma del
 començament ençà, los quals Sibil·la hi havia portats e donats al rey de Roma que hom
 220 appellava Renu,³⁷ en les quals eren contengudes les destinades³⁸ sdevenidores de l'imperi

197 Inaugurer] Inaugurer Inaugurer L 199 Interroys²] Interroys Interroys L 201 dignitat] diguitat dignitat
 L, dignitat L o L' 202 no] nos L 209 Jochs romans²] Jochs Romans Jochs Romans L 213 Lits²] Lits lits
 L 215 honor] honors L

³² Tant *ordenat* com *no ordonadament* (r. 199-200) i *ordonada* (r. 201) corresponen a *ordinaire*, *extraordinairement* i *ordinaire* respectivament. Semblen lliçons del traductor, més que errors d'un copista.

³³ *sperança*: Cf. *l'espace* F. L'error *esperança* prové segurament de la font francesa: *espasse*, amb una abreviatura sobrera. També pot ser una mala lectura del text francès per part del traductor.

³⁴ *Interrogne* en lloc de «interregne» pot procedir ja de la font francesa: alguns manuscrits testimonien la variant *interrogne* en francès (e.g. H).

³⁵ *enviaven*: Cf. *en voyent* P21. El traductor va llegir **envoyent*, o el seu manuscrit francès ja duia els dos mots junts. — *ajustats als altres déus*: Cf. *a Jovis ou autres dieux* F. És probable que aquest error provinguí de la font francesa: devia portar l'error **ajoutés (ou) autres dieux*, o una confusió semblant que induís el traductor a entendre *ajustats*.

³⁶ *en*: Cf. *sollempnités ou jeux* F. L'error en pot procedir de la font francesa (confusió de *ou* per *en*).

de Roma. E axí hi eren contenguts los sacrificis que hom devia fer als déus com alguns novells casos³⁹ o algunes coses altes e secretes⁴⁰ hi esdevenien.

Lustre, lustrar. Sàpies que lustres heren una manera de sacrifici o de purificació que hom feya sobre tot lo poble de v anys en v anys. Car lavores los comptadors⁴¹ comptaven lo poble e retenien⁴² aquells de cascuna terra, e puix los denejaven e mundificaven per certs sacrificis a açò ordonats. E aytals sol·lempnitats eren appellades lustres.

Longues naus. Longues naus són gualeres qui altrament heren appellades naus rostrades o naus ab lonchs bechs.

Magistrats. Sapiats que tots los officis públichs eren appellats magistrats en general, axí com eren enteroy, dictador, cònsol, pretor, censor, tribú, osteuer⁴³ e edil.

Manipulayre. Manipulayre eren aquells qui portaven les banderes.

Noveldial. Noveldial segrat era una sol·lempnitat e un sacrifici qui durava per IX jorns, e faye'll hom com pluvien pedres o quant algunes maravoloses aventures s'esdevenien per pacificar los déus e per tornar les aventures en bé.

240

Orellers. Orellers o capsals. Veges desús là hon parla de «lits».⁴⁴

220 sdevenidores] sdeueni[...] L, sdeuenidores L¹ 221-222 alguns novells casos] algunes coses L, algunes nouells casos L¹ 224 Lustre, lustrar] Lustre lustrar Lustre lustrar lustrar L 230 lonchs] bons L 232 Magistrats²] Magistrats magistrats L 237 Noveldial¹] Noueldial *amb una titlla de nasal superflua* L 238 maravoloses] mauelloses L 241 Orellers¹] *add.* L¹

³⁷ Cf. *Numa* O, la lliçó correcta (no es pot llegir bé en la còpia de P21 de què dispo). La major part de la tradició ja hi conté errors: e.g. *nunte* Fa, *mince* P6, *muruce* V1. No n'he trobat cap que coincideixi amb el text català. *Renus* pot ser una mala correcció feta *ope ingenii*.

³⁸ Traducció de *destinees* ('destins'), que sempre és traduït així.

³⁹ *novells casos*: Cf. *mervilleux cas* F. Accepto la correcció de L¹ de *coses* (que és un error per repetició) per *casos*, i l'addició de *novells*. Tot i que no coincideix amb el text francès, l'adjectiu hi ha de ser: *novells* tant pot derivar de la font francesa com ser l'error d'un copista català.

⁴⁰ *coses altes e secretes*: Correspon al francès *prodiges*. En altres ocasions al llarg del text el traductor utilitza una expressió semblant per traduir aquest mot: per exemple, *coses maravoloses* (f. 138r). En canvi, a l'entrada corresponent a *prodiges*, el tradueix literalment per *prodigis* (r. 266).

⁴¹ *comptadors*: Segurament és un error que substitueix la lliçó correcta, *censeurs* en francès, per una paraula que repeteix el verb següent. L'error es pot haver produït tant en francès com en català.

⁴² *retenien*: Cf. *recevoient* P21. L'error en català deriva de la font francesa: alguns manuscrits porten *retenoient* (e.g. P6, V1).

⁴³ Cf. *questeur* F, però *esteur* P6 P8 P24.

⁴⁴ Però al lloc corresponent de l'entrada «lits» tradueix *oreillers* per *traversers* (r. 214).

Pares. Sapiats que en Roma havia II maneres de gents, és a saber nobles e no nobles. Car axí com hom troba en lo primer libre de la primera deena,⁴⁵ jatsia que Romulus e sos
 245 companyons, qui fundaren Roma, fossen de una condició —és a saber, pastors e pobres gents—, tota veguada elegí lo dit Romulus alguns dels pus sufficients, los quals él tench ab si mateix e entorn si en officis, e aquells ell appellava pares. E tots aquells qui d'ells devallaren foren appellats patricians. E sapiats que aquests hagueren lo senat e la juridicció e foren [4v] reputats nobles en sguard dels altres.

250

Poble. Poble e plebe havien aytal differència: car poble romà enclohia tot —ço és a saber, e nobles e no nobles—, mas plebe significava solament los baixos e los petits e lo comú. Axí que los nobles eren appellats pares e patricians, e los no nobles eren appellats ab tots los altres ensemps poble.

255

Plebiscita. Plebiscita era appellat algun stabliment que lo menut poble feya en sa cort per sos tribuns e per sos edils e per sos magistrats. Car aquest menut poble havia sa cort e sos jutges a son depart. E sos jutges ells appellaven tribuns plebeyans.

260

Pretorii. Pretori és un loch o la tenda o lo sitial hon estava lo príncep o l'emperador qui governava alguna host, en lo qual se tenien los drets e los jutjaments pertanyents a la host.

Pretexte. Pretexte era una manera de nobla vestedura o hàbit de la qual usaven entre los romans aquells qui eren constituïts en officis e en magistrats.

265

243 Pares] Pares Pares L 244 deena] deena o decha L, deena L o L' 251 e plebe] poble L, e plebe L'
 252 plebe] poble L, plebe L' 256 Plebiscita¹] Plebi[...] L, Plebiscita L o L' 256 Plebiscita²] Plebicta L,
 Plebiscita L o L' 256 que] que en L, que L o L' 256 feya] feya L, faya L' 258 tribuns] tribus L
 263 Pretexte²] Pretexte pretexte L 263 entre] om. L

⁴⁵ *deena*: L escriu *deena o decha* i L¹ ratlla la segona variant. Ara bé, hi esperariem «dècada», el mot que fa servir el traductor per traduir *decade* (vegeu la rúbrica de final del llibre I, i el pròleg de Bersuire r. 23). La variant *decha* podria ser un error de còpia per **dec(h)ada*.

Prodigis. Prodigis eren appellades algunes maravoloses aventures qui s'esdevenien contra los corses de natura per significar alguna gran fahena qui restava a sdevenir, axí com alguna vegada s'esdevenia que hom veyia en lo cel dos sols, o que plovia sanch o carn o pedres, o que una vaqua paria un cavall. E aytals aventures hom appellava prodigis. E los sacrificis que hom feya als déus per tornar aquests prodigis a bé e per empatxar que los mals per ells significats no poguessen noure eren appellats procuraments.

Pondo. Pondo⁴⁶ era una manera de pes de nombre, axí mateix era talent. Mas no sabem què significaven pròpiament en romans.⁴⁷

Quinquereynes. Quinquereynes, trirenes,⁴⁸ heren certes maneres de naus a III ordes de rems o de sinch.

Rostres. Rostres era un loch de Roma en lo qual hom havie mes antiguament los bechs de les gualees que hom havie guanyades en mar en senyal de perpetual victòria. Car *rostrum* en latí vol aytant dir com bech en romans.⁴⁹ E era un loch públich hon hom feya algunes vegades alguns fets públichs.

Signes. Signes comunament se prenen per banderes. E en altra significança són aquells cavallers qui van avant per deffendre les banderes.

Stacions. Stacions són appellats aquells qui guarden un poch luny e davant les portes, o qui stan sobre los camps per fer la davantguarda, o aquells qui guarden sobre los murs.

Senat. Senat no és altre sinó lo consell o la congregatió dels senadors e là hon hom feya les ordinacions del poble romà.

269 paria] pari L 273 Pondo²] Pondo L, Pondo o pes L¹ 276 Quinquereynes, trirenes] Quinquerenynes Quinquereitis trierenes L 279 Rostres²] Rostres Rostres L 282 fets] lochs L, fets L¹ 283 Signes²] Signes Signes L 287 Stacions²] Stacions stacions L

⁴⁶ No accepto l'esmena de L¹ (afegeix *o pes*) perquè sembla una repetició del mot *pes* que apareix just després.

⁴⁷ Veg. n. 22.

⁴⁸ Cf. *Quinqueremes, triremes* F^o. La confusió de grafies i abreviatures mal desenrotllades a partir de la lliçó original es troba ja en els manuscrits francesos, i probablement també en la tradició catalana.

⁴⁹ Veg. n. 22.

Senat donar. Senat donar és donar audiència en senat.

295 **Senat consult.** Senat consult era algun statut o algun dret fet per la ordenansa del senat.

Senator. Senators eran aquells qui eren elegits a tenir lo senat [5r] e a ordonar les coses e a governar la cosa pública. E comunament negú no y era elegit qui no hagués abans governat o tengut algun magistrat o algun offici públich.

300

Senat consult.⁵⁰ Senat consult era l'estatut o la ordenança feta en senat per los senadors la qual era tenguda per dret.

Trànsfuges. Veges-ho en lo títol dels «fugitius».

305

Statives.⁵¹ Veges-ho en lo títol de les «stives».⁵²

Turma. Turma era flota de gents a cavayll o cohorta⁵³ de gents a peu.

310 **Triumpha.** Triumpha era aquella gran honor que hom faye a algun príncep romà com venia d'alguna bataylla en la qual ell havia haüda molt bella victòria e nobla. Car lo poble li venia a l'encontre e li era menat i carro hon ell era muntat,⁵⁴ e lo carro noblement parat e tirat per cavalls blanchs. E los nobles hòmens que ell havie apersonats eren amenats liguats après ell. E los valents hòmens qui havien ben fet ab ell en la bataylla venien al costat d'ell

315 en grans destrés cavalcant. E aquesta honor era appellada triumphe.

293 donar²] donar Senat L 295 Senat consult] Senat consult Senat consult L 297 Senator] *add.* L'
 297 Senators] senator L, senatores L' 298 negú] de negu L, negu L o L' 304 Trànsfuges] Transfuges
 Transfuges Transfuges L 304 Statives] Statives Statives Statives L 306 de les stives] dels stius L
 308 Turma²] Turma Turma L 310 Triumpha] Triumpha (*corregit en* Triumphe L') Triumphal

⁵⁰ Entrada repetida ja en bona part de la tradició francesa (e.g. P6, V1, F^a). Cf. r. 295.

⁵¹ Entrada desordenada en gairebé tots els manuscrits francesos conservats.

⁵² Esmeno l'error que porta L (*dels stius*), fàcil de cometre per un copista català.

⁵³ Cohort.

⁵⁴ *li era menat ... muntat*. Cf. *il estoit portez en un char a nobles paremens et a chevaus blans* P21. L'error del text català ja es troba en la tradició francesa: e.g. *luy estoit portés en un char* P6 F^a. Això obligà el traductor a modificar la frase perquè tingués sentit.

Triumph.⁵⁵ En la host⁵⁶ dels cavallers qui havien estat ab lo capità en les fahenes venien après, alegrament e ordonada, coronats de lor en senyal de victòria haüda.

320 **Togua.** Togua era una vestidura honesta⁵⁷ de què los romans usaven en temps de pau.

Trireyma. Veges sobre en lo títol de «quinqüireyna».

325 **Tribum.** Tribum de plebe eren certs maestres⁵⁸ qui eren del poble, elegits per la plebe, et fet per aydar la plebe⁵⁹ contra los pares e contra lo sanat com ells volien agreujar lo poble.

Tribum de cavallers. Tribum de cavallers eren en les guerres certs maestres ordonats en la host per menar e per governar les ligions.

330 **Verge vestau.** Verge vestau⁶⁰ era una deessa a qui servien verges, les quals, si elles erraven en adulteri, eren cremades. E era un temple on ell convenia que totstemps hi hagués foch car, si per ventura ell se appaguava, açò era mala significació segons la opinió dels augurs.

335 **Volons.** Volons eren una manera de cavallers romans qui eren venguts de servitut. Car ancianament, après que tota la virtut e potència romana fo perida e fallida en la disconfitura de Cannes, los romans compraren sclaus e feeren-los cavallers en deffalliment d'altres, los quals se portaren axí bé en armes que ells guanyaren per açò libertat. E aquells aytals foren appellats volons, e eren moltes legions.

317 Triumph] Triumph (corregit en Triumphe L¹) Triumph Triumph L 318 coronats] coronat L
318 lor] [...]lor L, lor L o L¹ 320 Togua?] Togua Togua L 322 Trireyma] Tireyma Trireyma Trireyma L
322 quinqüireyna] quinqüi[...]eyna L, quinqüireyna L¹ 324 Tribum?] Tribum L, tribun L o L¹ 331 ell
convenia] ell couenia L, couenia *L¹ 335 e fallida] add. L¹ 336 compraren] feeren compraren L,
compraren L o L¹

⁵⁵ Aquesta entrada forma part de l'anterior; no hauria d'estar separada. Però l'error ja ve segurament de la font francesa, perquè alguns manuscrits francesos ja les tracten com a dues entrades diferents (e.g. P6, G1).

⁵⁶ Cf. Et P21. Alguns manuscrits francesos ja porten *En* enlloc de *Et* (e.g. P6). L'error és fàcil de cometre, més si tenim en compte que aquesta entrada està mal separada (veg. nota anterior).

⁵⁷ 'Honorable'. Tradueix el francès *honneste*.

⁵⁸ *maestres*: El francès *magistras* sempre és traduït per *magístrat* (vegeu l'entrada corresponent a les r. 232-233, i també r. 58, 60, 257, 264 i 299). És possible que en aquest cas el traductor (o la seva font) confongués *magistras* per *magistre*. El mateix passa a la r. 327.

⁵⁹ Cf. *Tribun de plebe estoit certayn magistrat ... fait pour ayder le plebe* P21, però alguns manuscrits francesos ja porten l'error *Tribun de plebe estoient certain magistrat ... et fait pour ayder le plebe* (e.g. P6, F^a). Per això els verbs de la frase no concorden.

⁶⁰ Cf. *Vierge vestal. Veste estoit deesse a qui servoient vierges* F.

340 **Vèlites.** Vèlites foren una cavalleria en la host romana qui eren pus leugers que altres, e portaven grans lançes e saltaven sobre los orifanys e·l·ls auehien. E per açò foren ells ordonats. E foren appellats vèlites per lur velocitat e per lur leugeria.

APÈNDIX 3

EDICIÓ DE FRAGMENTS DELS LLIBRES II-VII DE LES «DÈCADES»

L'edició dels llibres II-VII de la traducció catalana de les *Dècades* demana una metodologia diferent a la utilitzada en l'edició crítica del llibre I perquè presenta uns altres problemes: com que la font francesa no està clarament identificada, convindria disposar d'una edició crítica del text de Bersuire amb un aparat de variants complet (II.1.2.2). D'altra banda, el text està molt menys corromput que en el llibre I per la millor qualitat de la font. Els fragments editats en aquest apèndix tenen la funció d'exemplificar que depenen d'una font diferent a la del primer llibre i de presentar una mostra dels llibres exclosos de l'edició.

El manuscrit francès editat és P6: porta un text bo i de tots els manuscrits consultats és el que més errors comparteix amb la traducció catalana. A l'aparat del text francès, s'hi enregistren variants significatives dels manuscrits de la branca F^a (G1, H, K, P5, P9, P18) i dels manuscrits següents: P21 (de la branca F^o), V2 (de la subbranca F^{a2}), N3, N4 i V1. Convé recordar que: (i) P5 pertany a la branca F^a només fins al llibre V, (ii) P21 conté només els primers quatre llibres, (iii) P9 pertany a la branca F^a parcialment en els llibres IV-V. Vegeu l'apartat II.1.2.2.

Per a les cites del text llatí a les notes, utilitzo la següent edició: Livy, *History of Rome* (Londres – Cambridge: William Heinemann – Harvard University Press, 1967 [1919]), I-III, «Loeb Classical Library», 114, 133, 172.

Context històric dels fragments editats:

Llibre II, cap. 8-9. Guerra entre romans i etruscos (finals del s. VI aC). L'intent d'assassinar Porsena, rei dels etruscos, per part d'un jove romà posa fi a la guerra. Correspon a *Ab Urbe Condita* II.12-13.

Llibre III, cap. 33. Eleccions de tribuns i còsols (mitjan s. V aC). Correspon a *Ab Urbe Condita* III.59-60.

Llibre IV, cap. 21. Guerra de Roma contra els volques, un poble d'origen gal (s. V aC). Correspon a *Ab Urbe Condita* IV.37-40.

Llibre V, cap. 5. L'exèrcit romà es prepara per començar una guerra contra Veios, que durarà del 403 al 396 aC. S'elegeixen nous tribuns militars i s'apugen els impostos per pagar les despeses de l'exèrcit, cosa que provoca el malestar del poble. Correspon a *Ab Urbe Condita* V.10-11.

Llibre VI, cap. 4. Després que els gals envaïssin Roma (llibre V), els romans es recuperen i reconstrueixen la ciutat (s. IV aC). Correspon a *Ab Urbe Condita* VI.4-6.

Llibre VII, cap. Inici de les famoses guerres de Roma contra els samnites, un poble que habitava el centre d'Itàlia (s. IV aC). Correspon a *Ab Urbe Condita* VII.29-42. Després que els samnites comencessin una guerra contra els sedicins sense motiu, aquests demanaren ajuda als campanyons, els quals van ser també derrotats pels samnites. Els romans entraren al conflicte a petició dels campanyons, que se sotmeteren al seu domini a canvi d'ajuda. Les guerres samnites ocupen els llibres VII a X.

8. COMMENT MUCIUS, I NOBLE JOUVENCEL ROMAIN, ENTRA SEUL ES TENTES DU ROY PORSENNE ET CUYDA OCCIRRE LE DIT ROY ET IL OCCIST SON SECRETAIRE, ET COMMENT LE DIT MUCIUS FUT PRIS ET MENÉ DEVANT LE ROY ET COMMENT LE ROY LE DELIURA

5 [36v] ... — O vous, peres ! dist il. Je vueil passer le Tybre et vueil entrer en l'ost des ennemys, non pas comme pilleur ne comme vengeur es roberiez, lesquelles il ont feittes sur nous, quar trop plus grande besoigne gist en mon courage, se aus diex plaut a ce moy aidier.

Laquelle emprise les peres ont aprobee et li donné licence de soy aventurer.

10 Le jovencel s'en va a son glaive repost dessoubz sa robe. Et la ou il vint a l'ost des ennemys, il s'en entre par la plus espesse tourbe des gens que il y pout veoir jusques par delez la see royal. Et comme lors en celuy lieu l'en payast les gages aus chevaliers et il y eust I notayre qui se seoit joste le roy et estoit pres de tel habit et de telz aornemens comme le roy et ilecques fit moult de choses aussi comme le roy, ne sot Mucius discerner ce se estoit
15 le roy Porsenne, ne ne l'osa demander a fin que l'en ne se aparceust qu'il estoit. Mes pource que il vit que les chevaliers parloient et besoignoient avecques celuy notaire plus que avecques l'autre, cuida le jovencel quar celuy fust le roy. Dont avint que fortune a folement adrecié conduyre sa besoigne, quar en lieu du roy occist le notaire. Et comme il se feist voye par my la tourbe avecques son espee sanglante, au cry et au cours que chascun
20 faisoit les gens du roy le pristrent et le ramenerent arriere.

Quant Mucius fut retrayz et establiz devant la see royal, ... leur a respondu et dit en ceste guise :

— Je suy, dist il, romain et cytaiens de Rome, et suy appellé Mucius. Je ay, dist il, cuydie occirre, ennemys ennemy. Et si n'ay pas mendre courage a soustenir la mort que j'ay
25 eu a ceste occision faire, quar faire et souffrir choses grandes et fortes appartient a romain. Et sachiez, roy, dist il, quar je ne suy pas tout seul qui ay contre toy telz courages empris. Après moy vient grant route de ceulz qui viennent demander semblable honneur et gloire.

5 en l'ost] es tentes *F*^r 18 adrecié] aidie *F*^r 24 ennemys ennemy] mon ennemy *F*^r, nostre ennemi *N*3
27 viennent demander] deviennent demander *N*4, te viennent demander *N*3, demandent *P*21

Et pour ce en cestuy peril arme toy, se il te semble bon, a fin que a toutes heures tu en ta
 personne te peusses combatre comme celuy qui tousjours a dedens sa [37r] chambre et
 30 dedens son palays le fer et le ennemy. Nous, dist il, la jouvence romaine, te faisons ce deffi.

...

Comme li roys, forcenez d'ire et avecques ce espoventez pour cause du peril ou il
 avoit esté, commanda que l'en alumast le feu entour luy a fin de li faire rejouir et declerer
 quelles estoient celles menaces desquelles par ambages et par paroles doubteuses il li avoit
 35 parlé :

— He, roy ! dist il. Je te pri que tu sentes et sachez comment ceulz qui attendent
 grant gloire et grant honneur reputent leur corps vil et de petit pris.

Et lors le jouvencel a mis sa destre main dedens le feu, qui illecques ardoit, pour
 sacrefice faire. Et comme se il eust le courage hors du sens, il la brula, ardist et grayllast. Et
 40 li roys, estonez et esbaiz pour cause de la merveille, est sailli de son siege et a commandé le
 jouvencel retrayre et oster du feu et de la flambe en disant ces paroles :

— Va t'en, dist il, qui as plus osé faire choses cruelez et ennemyes en toy que en
 moy. Se ceste vertu fust faite pour mon pays sauver, je te commandasse demourer
 avecques moy. Mes orendroit je, par droit et par puissance d'armes et de guerre, te deliure
 45 et te delesse non touché et non violé. Va t'en quant tu voudras.

9. COMMENT MUCIUS PRIST CONGIE DU ROY EN LUY REMUNERANT DE LA GRACE DE SA
 DELIURANCE, ET COMMENT LES MESSAGIERS DU ROY PORSENNE VINDRENT A ROME POUR
 TRAITIER DE LA PAIS, ET COMMENT ELLE FUT FAITTE ET CONFERMEE

50

... Après ce que Mucius fut deliurés, aucuns pour cause de sa destre main ainsi arsé et
 brulee, fut deslors imposé I nouvel sournom, et fut appellez Mucius Scevola Asclade.

36 sentes] tentes *F¹* 37 de petit] despit *F¹* 51 aucuns] auquel *P21*, avecques *F¹*, auques *P5 N4*, aucques *N3*
 52 Asclade] perdue et arse *F¹* (*excepte P9*)

Les legas du roy l'ont suyvi et sont alez a Rome pour offrir aus romains condicions de pais, a laquelle chose faire avoit meu le roy le cas du peril dessus dit, duquel il n'avoit pas
 55 esté gardez ne deffenduz se n'estoit par herreur de l'insidiateur. ... Et aussi en celle pais fut
 traité et empétré que a ceulz de Vege fust restituez leur champs, c'est a dire le terroyer que
 les romains leur avoyent jadiz tolu. Et fut expressement touché que les romains donroient
 ostages a Poursenne, se il vouloient que il ostast le stable de ses gens, laquelle il avoit mis
 en Janicule — c'est le temple Janus —. Laquelle chose faitte et les condicions de la pais en
 60 tel guise fermeez, Porsenne en mena son ost et s'en est parti du pover des romeins. Et les
 peres, pour cause de la dessus ditte vertu, ont donné Mucius dela le Tybre terres et
 heritages, lesquelz furent après nommez la Praye Mucienne.

56 empétré] acorde *F*^r 56 leur champs] leur champ *V1 N3 N4*, leurs champs *F*^r 62 Praye] pree *P21*,
 proye *F*^r

[8] EN QUINA MANERA MUCIUS, UN NOBLE JOVE ROMÀ, ENTRÀ TOT SOL EN LES TENDES DEL REY PORCENNE E CUYDÀ MATAR LO DIT REY E MATÀ SON SECRETARI, E CON LO DIT MUCIUS FON PRES E MENAT DAVANT LO REY PORCENNA

5 [50v] —O vosaltres, pares! —dix lo jove— Yo vull passar lo Tíbre e entrar en la host dels enemichs, no pas com a pillart¹ ne com a vengador de les roberies que ells han fetes sobre nós, cor molt major cosa és en mon coratge, si als déus plau de aydar-me.

La qual empresa los pares li han aprovada e li donaren licència de si mateix aventurar.

10 Lo jove se n'anà, son coltell amagat desots la roba. E llà hon ell viu² la host dels enemichs, ell se n'entrà per la pus spessa companya d'aquels que ell poch veure fins là hon era la cadira reyal. E com lavores en aquell loch hom paguàs lo sou als cavallers e hi fos un notari qui seyia costa lo rey e era semblant de àbit e de aquells ornaments que lo rey vestia e faés aquí moltes coses semblants com a rey, lo dit Mucius no sabé departir si aquell era lo
15 rey Porçenne, ne ho gosava demanar a ffi que hom no s'apercebés qui era. Mas per tal com ell viu que los cavallers parlaven e feyen faenes ab ell, lo jove cuydà que aquell fos lo rey. D'on s'esdevench que fortuna endreçà follament la faena, car en loch del rey ell matà lo notari. E com ell se faés fer camí per mig la gent ab sa spasa sangonosa, al crit e al cors que caschú fahia la gent del rey lo prengueren e l tornaren arrere.

20 Com Mucius fo tornat e menat davant la cadira reyal, ... dix-los e respòs en aquesta manera:

—Yo són home romà e ciudatà de Roma, e són appellat C. Mucius. Yo he —dix ell— cuydat ociure enemich a enemich.³ E no he gens menor coratge a sofferir la mort que he haüda a fer aquest homey, car fer e sofferir coses grans e forts se pertany a Roma. E
25 sapiau, rey —dix ell—, que yo no són tot sol qui he contra tu emprès aytal coratge. Aprés mi ve gran quantitat de aquells qui volen haver semblant honor e glòria. E per açò —dix ell—

18 cors] cos L 22-23 dix ell] *add.* L¹ 24 pertany] pertay L, pertany L¹

¹ *pillart*: 'Qui es dedica al pillatge' (DCVB, s.v. pillard). Tradueix literalment *pillenr*.

² *vir*: Error fruit de la confusió en francès de *vint* ('vingué') per **vit* ('veié'). Pot ser del traductor o del seu antígraf.

³ *enemich a enemich*: El manuscrit font de la traducció contenia la lliçó comuna (cf. *Hostis hostem occidere uolui* lat.), però el traductor no la va entendre bé (*ennemys ennemi*, 'enemic d'enemics'). Els manuscrits de la branca F^a substitueixen la lliçó per *mon ennemy*.

en tan gran perill arma't, si't sembla que't sia bo, a ffi que en totes hores tu en ta persona te
 pusques combatre, axí com aquell qui tots jorns⁴ ha dedins sa cambra e dedins son palau
 son fer e son mortal enemich. Nós —dix ell—, joventut romana, te donam aytal
 30 desafiament. ...

Com lo rey, fora de seny per ira e axí mateix sglayat per rahó del gran perill en lo
 qual era stat, manà que hom encenés foch entorn d'ell a ffi de veure en clar si les menaças
 respondrien al cor, de les quals per embages⁵ e per paraules dubtoses ell havia parlat:

[51r] —E, rey! —dix ell— Yo't prech que tu sentes e sàpies com aquels qui speren
 35 gran glòria e gran honor reputen lur cors vill e de petit preu.

E lavores lo jove mès sa mà drete dedins lo foch, qui aquí cremava, per fer sacrifici.
 E com ell ab tot açò hagués lo coratge sobre tot sentiment, ell la soquerràs, cremàs e grillàs.
 E lo rey, sbalaÿt e fora de seny per causa de la gran maraveylla, saltà de sa cadira e manà
 retraure lo jove e lunyar-lo del foch e de la flama.

40 —Vé-te'n —dix ell—, tu qui has guosades fer coses ten cruells e és pus enemich a tu
 mateix que a mi! Si aquesta virtut haguesses feta per salvar ma terra, yo manara que
 stiguesses ab mi. Mas ara yo, per dret e per poder d'armes e de guerra, te delliure et leix
 anar no tocat ne violat. Vé-te'n llà hon volràs.

45 [9] EN QUINA MANERA MUCIUS PRES COMIAT DEL REY, REGRACIANT-LO DE LA GRÀCIA DE
 SA DELLIURANÇA, E EN QUINA MANERA LOS MISSATGES DEL REY PORÇENNA VENGUEREN
 EN ROMA PER TRACTAR DE LA PAU, E PER QUINA MANERA ELLA FON FETA E FERMADA

... Apprés que Mucius fon delliurat, alguns per rahó de sa man drete axí çocarrada e
 50 cremada, d'aquí avant lli fon mès un novell sobrenom, e fo appellat Mucius Scevola
 Usclada.

27 que·t sia bo] bo te si o quet sia bo L, ques quet sia bo L' 28 jorns] jorns e en totes hores L 31 seny]
 seny amb titlla de nasal L, seny L' 32 manà] manas L, mana L' 32 d'ell] add. L' 33 al cor] add. L' 37 ell
 la] ela L 38 seny] seny amb titlla de nasal supèrflua L 43 tocat] tacat L 46 Porçenna] Porcenna L,
 Porçenna L'

⁴ *tots jorns*: Esmeno la lliçó de L (*tots jorns e en totes hores*) perquè, tot i que fa sentit, és una repetició (*en totes hores* apareix just abans).

⁵ Traducció literal del francès *ambages*. Bersuire traduí aquesta paraula directament el llatí «ambages», que significa 'digressió, circumloqui': cf. *Cum rex simul ira infensus periculoque conterritus circumdari ignes minitabundus iuberet nisi expromeret propere quas insidiarum sibi minas per ambages iaceret* lat.

Los leguats del rey lo seguiren e se n'anaren a Roma per offerir als romans condicions de pau, a la qual fer havia mogut lo rey lo cas del perill dessus dit, del qual ell no era stat guardat ne deffès sinó per la error de l'insiator.⁶ ... E axí, en aquella pau fo tractat e
 55 impetrat que a aquells de Veia fos restituhit lur camp, és a saber lo terrage que los romans los havien antiguament tolt. E fo expressament tocat que los romans darien hostatges a Porçenna, si ell volia que trasqués la stablida de ses gents, la qual ell havia mesa en Janicula —aquest és lo temple de Janus—. La qual cosa feta e les condicions de la [51v] pau en aytal guisa fermades, Porçenna se n'amenà sa host e's partí del poder dels romans. E los pares,
 60 per rahó de la damunt dita virtut, donaren a Mucius dellà lo Tibre terres e heretats, les quals foren après nomenades de la Praderia Muçiana.

54 sinó] *add. L'* 54 error] indignacio e error *L*, error *L o L'* 60 damunt] *add. L'* 60 terres] terres *L*, tres *L'*

⁶ *insiator*: Tradueix literalment el mot francès. No documentat als repertoris lèxics com a adjectiu. Vegeu, però, *DCBV* s.v. insidiar.

33. COMMENT MARCUS DIULLIUS, TRIBUN PLEBEYEN, APAISA TOUS SEDICIONS ROMMAINES,
ET COMMENT LES ROMAINS ALERENT CONTRE LES EQUES

Tresgrans paours avoit sezi les peres et estoient li visage des tribuns, ce leur sembloient
5 lorez, de tel fierté comme avoient esté li visage des diz hommes, quant M Diullius, tribuns
du pueple, a pourveu de suffisant remede :

— Seigneurs, dist li tribuns, il nous doit bien suffire nostre tresgrant pover et nostre
liberté et la vengeance prise des ennemis. Et pour ce, dist il, je ne souffreray point que de
toute ceste annee jours criminalz soyt mis a nulluy que nulz soit lyez ou enchaynez. Ne ne
10 me plaist pas que vous forfaiz passez et oubliez soyent renouvelez, comme les nouveaux
fais soyent assez expiez et puny par les tourmens et par les injures que vous avez souffert
des diz hommes. Et croy que nulz de vous ne fera nulles choses qui requierent la force et le
pouvoir tribunical. Et aussi sachiez que la cure des II consulz s'encline et se ottroye a votre
perpetuelle liberté.

15 Ceste moderacion faite per le tribun, tolu premierement aus peres la paour et
acreut leur envye encontre les consuls pour ce que il avoient esté si du tout favorable au
pueple. Quar li magistras plebeyens avoyt avant eu cure de la liberté et de saluz des peres
que eulz n'avoient, qui estoient magistrat patricien. Et pour ce aussi quar leur ennemy
avoient avant esté saoul de leur painnes que que il apparust les consulz avoyr obvié et
20 resisté a licence d'eulz. Si en y avoit moult qui disoient que ce estoit mal fait et trop
molement conseillié, dont li pere avoient esté actours des loys par eulz ordeneez ne a
yelles auctorité donner. Et n'estoit point de doubte que, troublé l'estat de la chose
publique, yceulz avoient esté vaincu de la fortune du temps.

Puys en après ordenez les negoces de la cité et fondé l'estat du pueple, li consul s'en
25 sont alez en armes chascuns en sa province. Si s'en ala Valerez en Algide contre les II ostz
assemblez des eques et des volques. Et ylec par conseil soustint la bataille, c'est a dire, quar
tout de gre delaya de se combatre quar, se tantost il se fust comis a fortune et a paour que

4 avoit sezi] avoit envahi *F^v V2* 15 le tribun] les tribuns *F^v V2* 17 li magistras plebeyens] le magistrat
plebeien *F^v V2 N3 N4* 18 quar] que *F^v V2* 19 avant] *om. F^v V2* 19 que que] quoy *F^v V2*

par les infortunitéz des diz hommes, il suy fust mal pris. Si se loga mil pas pres des ennemis. Et li ennemi, en l'espace entre les II ostz, ordenoyent leurs eschieles de jour en
30 jour et demandoient aus rommains bataille. Mes nulz ne responoit. Si que a la parfin li volque et li eque, laissié en estant et en attendant bataille pour neant, opinans que victoire leur estoit assez ottroyee, deviserent leus ostz pour aler pillier l'une partie contre les herniciens, l'autre contre les latins. ...

L'endemain, la ou li jours parut, li romain s'en yssirent de leur tentes a volenté de
35 assaillir la clousture des ennemis ou cas ou combatre ne se voulisissent. Et comme il eussent ja attendu jusques a [74r] hault jour et nulz des ennemis ne se meust, li consul commanda lever les banieres encontre la cloison. ...

28 infortunitéz] fortunites *F*^r, fortunes *V*2 35 la clousture] les tentes *F*^r *V*2 37 lever] virer *F*^r *P*21 *V*2, uner *N*3 *N*4

[33] EN QUINA MANERA MARCUS JULIUS,¹ TRIBUN POPULAR, APAGUÀ TOTS AVALOTS ROMANS PER AQUELLES HORES, E EN QUINA MANERA LOS ROMANS ANAREN CONTRA LOS EQUES

5 Molt gran pahor havien los pares e eren les cares dels tribuns feres e braves, axí com eren stades les dels x hòmens,² com M. Duillius, tribun del poble, provehí per sufficient remey:

—Senyors —dix lo tribun—, bé·ns deuria bastar nostre molt gran poder e libertat e vengança presa de nostres enemichs. E per açò —dix ell— yo no sofferria que de tot aquest any negun sie mes en ligams ne en cadenes.³ Ne·m plau pas que vostres crims passats e
10 oblidats sien renovellats, axí com los novells fets sien assats mundats e punits per los turments e injúries que vosaltres havets sofferts dels x hòmens. E creu que negun de vosaltres no farà coses qui requiren la força e lo poder tribuncial. E axí sapiats que la cura dels dos cònsols se enclina e s'atorgua a vostra perpetual libertat.

Aquesta moderació feta per lo tribun, tolgué primerament als pares la pahor e
15 [117r] cresqué la envega contra los cònsols, per ço com ells eren stats del tot favorables al poble. Car los magistrats populars havien abans haüda cura de la libertat e de la salut dels pares que no havien ells, qui eren magistrats patricians. E per açò car lurs enemichs eren stats abans sadols de lurs penes que aparegués que los cònsols haguessen contrastat e obviat a lur licència, per què ni havia molts qui deyien que açò era mal fet e molt malament⁴
20 aconsellaven, de què los pares eren stats actors de les leys per ells ordonades ne a aquelles donada actoritat. E no era gens de dolçor⁵ entre ells abans havien la cosa pública tota torbada e eren vençuts per al fortuna del temps.

Puix après ordonats los negoçis de la ciutat e fundat l'estament del poble, los cònsols se n'anaren en armes chascuns en sa província. Valerius se n'anà en Algide contra
25 les dues hosts ajustades dels eques e dels volques. E aquí per conseyll sostench la bataylla, és a ssaber, que tot scientment laguia de combatre car, si tantost ell se fos mes a fortuna e a

1 Marcus] Marcius L 6 tribun] om. L 8 presa] presta L 9 vostres] nostres L, vostres L' 13 vostra] nostra L, vostra L' 26 e a] om. L

¹ Marcus Duillius. Qualsevol copista, francès o català, pot haver comès l'error *Julius* que transmet L.

² Cf. *Ingens metus incesserat patres, voltusque iam iidem tribunorum erant qui decemvirorum fuerant* lat. El text francès és confús, però el traductor català l'ha sabut traduir bé.

³ Cf. *itaque hoc anno nec diem dici cuiquam nec in vincla duci quemquam sum passurus* lat. El traductor català, com acostuma a fer, elimina el fragment complicat (veg. n. 2).

⁴ *malament*: L'error podria ser ja en la font francesa, però també és probable que el traductor es confongués si treballava ràpid: *molement* en francès significa 'feblement' i és fàcil de confondre amb **malement*.

⁵ *dolçor*: Error de traducció, o de la font francesa: *doubte* s'ha confós en **doulce*.

pahor qui per los infortunis dels X hòmens, ell li fóra mal pres.⁶ E alotgàs mil paçes pres
dells enemichs. E los enemichs, per l'espai dintre abdues les hosts, ordonaren lurs scales de
jorn en jorn, e demanaren als romans bataylla. Mas negú no·ls responia. Axí que a la perfin
30 los eques e los volques, lassats d'estar enpeus e sperant batalla debades, opinans que lur
victòria era assats obtenguda, ells departiren lur host per anar pillar la huna partida contra
los herniçians e l'altra contra los latins. ...

L'endemà, com lo jorn apparegué, los romans isqueren de lurs tendes ab volentat
de esvahir la clausura dels enemichs en cas que no·s volguessen combatre. E com ells
35 haguessen sperat fins en alt jorn e negú dels enemichs no·s mogué, lo cònsol manà hunir⁷
les banderes contra la clausura dels enemichs. ...

⁶ Cf. *quod si ex templo rem fortunae commisisset, haud scio an, qui tum animi ab decemvirorum infelicibus auspiciis Romanis hostibusque erant, magno detrimento certamen staturum fuerit* lat. En el text francès, la frase ja no és bona.

⁷ *huner*: Error que deriva de la font francesa: uner es documenta en N3 i N4; és una mala lectura de *virer*, la lliçó bona (cf. *motaque acie* lat.). La lliçó de P6 (*lever*) és un altre error, que també porta V1.

[21] COMMENT LI ROMAYN ET LI VOLQUE SE COMBATIRENT JUSQUES A LA NUYT, ET NE SOT ON QUI OT LA VICTOYRE

Faittes cestes besoignes, li consul dessus dit commencerent leur magistrat es ides de
 5 decembre. Se estoyt ainsi que ceulz que l'en avoyt tramis pour le savoyr n'avoyent pas
 seulement raporté que la guerre des volques estoyt appareillee, mes avecques ce li legat des
 latins et des herniciens s'estoyent venu denoncer au senat et que pour certain oncques mes
 li volques n'avoyent esté si ententif a eslire leur ducz ne a escrire leur ostz comme a ceste
 foys. Et que entre eulz fernissoyent et disoyent en publique que il leur convenoit ou
 10 perpetuelment lesser armes et guerre et soy mettre soubz joue et soubz obedience, ou que a
 ceulz a qui il avoyent a combatre pour le debat de l'empire il ne cedassent ne ne flechissent
 par nulle vertu ne par nulle pacience ne par nulle discipline de chevalerie qui en eulz soit.

Le report des legaz n'estoyt pas mençongier, mes neantmoins li pere romain ne
 firent grant force. Si que G. Sempronius, le consul, a cuy celle province estoit avenue par
 15 sort, aussi comme se il se tenist tout pour seur de la constance de fortune, en tant comme il
 se voyent mener le pueple vicleur encontre le vaincu, fit toutes choses negligentement et
 folement, si que plus avoyt de la discipline romaine en l'ost des volques que il n'avoyt en
 l'ost romayn. Et pour ce fortune, si comme moult de foys elle a acoustumé en fait d'armes,
 suynt vertu. Quar, en la premiere bataille que Sempronius commist incautement et
 20 desconseillement, il assembla aus ennemis sanz que elle fust deument fermee par bons
 subsidez et sanz que li chevauteur fussent colloqué en lieux convenables. Le cry et la
 clamour d'une partie et d'autre fut la premiere demonstrance et le premier signe ouquel l'en
 pot cognoistre vers quelle part s'enclineroyt la besoigne, que certes le cry des ennemys fut
 plus hardiz et plus continuez, et celuy des romains plus dissonez, plus pareceux et plus
 25 interpossez, si que la clamour d'eux, qui estoyt non certaine, manifesta la paour des
 courages. Laquelle chose aparceurent li ennemy. ...

[89r] ... Si dura celuy assault jusques a la nuyt. Le consul, d'autre part, ne cessa pint
 de soy combatre et de tenir et occuper les ennemys tant comme il trouva point de lumiere.

4 besoignes] choses *F^r* (*excepte G1*) *V2* 10 ou] en *V1*, *om. G1 H*, que *V2* 19-20 incautement et
 desconseillement] intemptement et dissoluement *G1*, incautement et dissoluement *F^r* (*excepte G1*) *V2*,
 intemptement et desconseillement *V1* 24 celuy des romains] le cry des rommains *F^r* *V2*

Si avint que la nuyt qui sourvint devisa les uns des autres, douteux et non certains,
 30 dont si grant effroy et si grant paour cheut es tentes des uns et des autres pour cause de
 l'aventure non certaine, que, lessez les navrez et grant partie des empeschemens, l'une
 partie et l'autre lesserent et guerpirent leurs tentes et se'n foyrent es monteignes,
 chascunes des ostz cuydant estre vaincu. Mes toutezvoiz la monteignete ou estoyent li
 chevauteur fut assaillie jusques a mye nuyt. Mes comme l'en eust denoncé a ceulz qui les
 35 assailloyent que leur tentes estoyent desertes, il cuyderent estre vaincu et s'en foyrent en
 tenebrez vers celle part ou chascuns pot aler. Et Timpanius, pour paour d'embuschez, tint
 ylecques les siens jusques au jour cler. Et lors il se'n yssit d'ylecques et demenda aus navrez
 des volques et cognut que les temptes des volques estoyent desertes. Si appella tous les
 siens joyusement et leur commanda yssir de la haultesce et si s'en est alez droit es tentes
 40 romaines. Mes comme ylecques il trovast toutes choses gasteez et desertes et hoides, aussi
 comme il avoyt en tentes des ennemis et il ne sceust vers quelle region le consul s'en estoyt
 alé, et aussi il fust tant en doute et en peril que li volque, cogue l'erreur, ne tournassent
 celle part, il s'en ala droit a Rome par le plus brief chemin que il pot oncques tenir.

Les nouvelles et la fame de la bataille male et non fortunee, et avecques ce des
 45 tentes desertes, avoyt desja esté portee a Rome. Et sur toutes choses l'en avoyt pleuré et
 lamenté les vaillans chevauteurs, tant per privé que par publique plour. Et aussi le consul
 Fabius, en augmentant la terreur et l'espaontement de la cité, avoyt mis gardes devant les
 portes. Quant li dit chevauteur furent veu et cogneu de loing sanz mal et sanz paour, si
 firent et engendrèrent soudainement si grant liece par toute la cité, que le cry se leva moult
 50 grant de ceulz qui s'esjoysoient de leurs venue et de ce que il les virent saulz et victeurs
 revenuz au pays.

31 lessez les navrez] les lassez et les naures *F^r V2* **32** et guerpirent] *om. F^r* **33** monteignete] montaigne *F^r N3 V2* **40** hoides] ordes *F^r P21 V1 V2* **41** religion] region *P21 V1 F^r V2*, legion *P5* **43** tenir] trouver *V1 N3* **46** lamenté] lagmente *G1 V2*, lamente *H*, augmente *K P5 P9* **51** au pays] en paix *F^r (excepte H) V2, om. H*

[21] EN QUINA MANERA LOS ROMANS E LOS VOLQUES SE COMBATEREN DEL MATÍ FINS AL VESPRE, E AQUELLA NIT NO POCH HOM CONÈXER QUI HAC LA VICTÒRIA

Fetes aquestes coses, los cònsols dessús dits començaren lur magistrat en les idus de
 5 deembre. E era axí que aquells que hom havia trameses per saber la veritat no solament
 havien reportat que la guerra dels volques era aparellada, mas encara los leguats dels latins
 e dels ernicians heren venguts denunciar al senat aquestes coses e que per tot çert los
 volques jamés no havien entès ten calt en fer guerra ne a elegir lurs duchs ne a ordonar lur
 host, tant com en aquesta veguada. E que entre ells mumuraven tots e dehien en públich
 10 que convenia o perpetualment leixar les armes e guerra e si mateixes metre sots jou e
 obediència, o que aquells ab los quals ell se havia a recombatre per lo contrast de l'imperi
 no çessassen ne s'inclinassen per neguna virtut ne per neguna paciència ne per neguna
 disciplina de cavalleria qui en ells fos.

Lo report dels leguats no era fals ne monçonoguer, mas gens per açò los pares no'n
 15 tengueren gran compte. Axí que G. Sampronius, lo cònsol, al qual aquella província era
 sdevenguda per sort, axí com si ell tengués tot per segur de la constància de fortuna, en tant
 com ells se vehien menar lo poble victor contra lo vençut, axí féu ell totes coses
 negligentment e follament, axí que més havia de deciplina en la host dels volques que en la
 host romana. E per açò fortuna, axí com moltes de veguades ella ha acostumat en fet
 20 d'armes, segueix virtut. Car en la primera batalla que Sempronius féu incautamente e
 desconsellada, ell se ajustà als enemichs sens que ella fos degudament fermada per bons
 subsidis e sens que los cavalcadors fossen col·locats en lochs covinents. Lo crit e la clamor
 de huna partida e d'altra fon la primera demostrança e lo primer signe en lo qual hom poch
 conèxer devés quala part la fahena s'enclinaria. Car çertes lo crit dels enemichs fon pus
 25 ardit e pus continuat, e aquells dels romans pus dissonant e pus pereós [147r] e pus
 entreposat, axí que la clamor d'ells, qui era incerta, manifestà la pahor dels coratges. La qual
 cosa los enemichs aparçeberen bé. ...

[147v] ... E axí durà aquell assaut fins a la nit. Lo cònsol, d'altra part, no cessà jamés
 de combatre e de tenir e de ocupar los enemichs, aytant com jamés hi poch veure.

7 heren] havien reportat qui heren L. 17 victor] *add. L'*

30 Esdevench-se que la nit sobrevench e departí los uns dels altres, dubtoses e inçerts, de què tan gran glay e tan gran pahor se mès en les tendes dels uns e dels altres per rahó de la ventura inçerta, que,¹ lexats los naffrats e gran partida dels empatxaments, la huna partida e l'altra lexaren e arrancaren les lurs tendes e fugiren a les muntanyes, caschuna de les hosts cuydants ésser vençuts. Mas tota veguada la muntanyeta hon heren los cavalcadors fon
35 continuadament combatuda fins a miga nit. Mas com hom denunciàs a aquells qui los combatien que lurs tendes eren desertes, ells cuydaren ésser vençuts e fugiren en tenebres vers aquelles parts hon cascun poch anar. E Timpanius,² per pahor d'emboscada, tench aquí los seus fins al jorn clar. E lavores ell se n'ixí e demanà als naffrats dels volques la faena, e conech que les tendes dels volques eren desertes. E appellà tots los seus alegrement
40 e manà'ls exir de la alta. E anà-se'n tot dret a les tendes romanes. Mas com aquí ell trobàs totes coses guastades e desertes, hojyt³ axí mateix de les sues com havia dels enemichs, e ell no sabés vers quina part lo cònsol se n'era anat —e noresmenys fon en dubte que los volques, coneguda lur error, no retornassen devés aquella part—, ell se n'anà dret a Roma per lo pus dret camí que ell poch trobar.

45 Les novelles e la falta⁴ de la batalla mal fortunada, e ab açò les tendes lexades, heren ja stades portades a Roma. E sobre totes coses hom havia plorats e lamentats los valents cavalcadors, axí en plor privat com en plor públich. E axí mateix lo cònsol Fabius, en auçant la terror [148r] e l'espantament de la ciutat, havia posades guardes davant les portes. Com los dits cavalcadors foren aperçebuts e coneguts de luny sens mal e sens
50 pahor, sobtosament engendraren tan gran alegria per tota la ciutat que lo crit se levà molt gran de aquells qui s'alegraven de lur venguda e de açò que ells los vehien sals e vençedors revenguts en lur terra.

37 vers] veres a *L*, vers a *L* o *L'*
50 sobtosament] E sobtosament *L*

39 appellà] conech appella *L*, appella *L'*

47 mateix] mateixs *L*

¹ 'De manera que'.

² Timpanius (*Tempanius* lat.) era un comandant de la cavalleria.

³ *hojyt*: Prové de l'error documentat en P6: *boydes* en lloc de *ordes*, que és la lliçó comuna. El traductor no devia entendre la frase i intenta esmenar-la.

⁴ *falta*: Error originat en la transmissió francesa fruit de la confusió de *fame* per **faute*. També pot ser una mala lectura del traductor.

6. COMMENT LI ROMAIN PROVOQUERENT JEUNES ET VIELZ POUR ALER EN L'OST, ET PARLE
DE LEURS SEDICIONS

La premiere cure des tribuns militairez fut de faire le delet. Si furent conscript et appellé a
5 chevalerie non pas seulement li jouvencel, mes avec ce li viellart furent conscript et
contraint a baillier leurs noms. Ore estoit il ainsi que de tant comme li nombrez des
chevaliers croissoit, plus de tant convenoit il plus de peccunies et faire treuz et tailles pour
leurs gaiges paier. Laquelle peccune paioyent maugré leur ceulz qui demouroient a l'ostel,
10 pour ce que, combien que il servissent a la choze publique en gardant la ville, les
constraingnoit contribuer aus soudees des chevaliers qui aloient dehors. Lesquelles choses,
combien que elles fussent assez grievez par elles mesmes, faisoient li tribun du pueple
semblant estre plus indignez par leurs concions sedicieuses, car il disoient que pour ce avoit
on trouvé de donner gaiges aus chevaliers que une partie du pueple peust estre grevee par
15 guerre ja demanee par l'espasse de trois ans, laquelle tout de certain propoz il avoient
gouvernee pour plus longuement tenir les chevaliers dehors. Et que après I seul delet il
avoient escript ostz et chevauchees pour faire IIII guerres, et enfans et viellars pourforciez a
ce et trait hors du pais. Et que des orez n'y a point de difference entre yver et esté, quar en
l'un ne en l'autre le chetif pueple n'a soulas ne repouz, ainçoys oultre ce a la parfin il est
20 devenu taillable et tributaire. Si que après ce que il ont leurs corps grevez par labour et par
plaies et oultre ce de vielté et d'aage raporté a leur pais, ou il ont trouvé toutes leur chozes
mal gouverneez et mal acoustumeez par le desir des seigneurs, neantmoins convient il que
de leur heritage, leur choze familiere triste et desolee, il paient treu et que il en rendant
peccunes et soudees pour les chevaliers, comme se paravant il les eussent donné par usure.

25 Entre les debaz du delet et du treu et des courages humains occupez des cures des
plus grandes besoignes, ne puet ou parfaire ne acomplir le nombre des tribuns du pueple en
comites a ce ordenez. Et pour ce s'esforcierent li pere de mettre en liex qui demouroient

8 leur] eulx *F^r* (*excepte P9*) *V1 N3* 9 servissent] feussent *F^r* *V1 N3* 16 dehors] *om. F^r* (*excepte P9*) 17 IIII]
om. F^r (*excepte P9*) 22 convient] comment *P9*

30 vuiz et de y coapter et assembler aucunz patriciens. Mes comme a ce il ne peussent
 attaindre, il firent tant que en la fin la loy tribuncial fust relaschié ou enffrainté. Tribuns du
 pueple furent coapté et cree G. Luteriuz et M. Attilius. Incidant: Je croy que la loy
 treboniene estoit que li tribun du pueple devoient estre cree par le pueple romain en
 comices ordinaires, et que pour ce se douloit Trebonius de ce que II y avoient esté adjousté
 par les autres tribuns a la requeste des peres.

29 tribuncial] triboniene *F^r V1* 30 Luteriuz] accercius *F^r (excepte P9)*, lucercius *P9 N4*, lucertius *N3*,
 lucrecius *V1* 30 Incidant] *om. V1 N3 N4*

[5] EN QUINA MANERA LOS ROMANS PROVOCAREN PER ANAR EN LA HOST JÓVENS E VELLS,
E PARLE AXÍ MATEIX DE LURS SEDICIONS¹

La primera cura dels tribuns militars fon de fer lo delech.² E foren scrits e appellats a
5 cavalleria no solamen los jóvens, hoc encare los vells foren forçats e scrits a donar lurs
noms. E era axí que de tant com lo nombre dels cavallers crexia, de tant convenia fer majors
talles e trahuts per lo sou [...].³ La qual talla de peccúnia paguaren mal lur grat aquells qui
romanien en la ciutat. E ja fos que ells servissen a la cosa pública guardant la vila, açò no
contrastant, eren forçats de contribuir al sou dels cavallers qui anaven defora. Les quals
10 coses, jatsie que elles fossen assats greus per elles mateixes, encare les fahien majors e pus
indignes los tribuns del poble per lurs conçions sedicioses, car ells dehien que per açò era
stat trobat de donar gatges als cavallers de guisa que una partida del poble pogués ésser
agregada per cavalleria e l'altra per trahuts e per talles. E dehien més avant que los pares
havian huna guerra manada per l'espai de tres anys, la qual tot de cert propòsit havien
15 governada per tenir més los cavallers defora. E que après hun sol delech ells havien scrites
hosts e cavalcades per fer III guerres, e forçats vells e jóvens de anar-hi e lls havien trets
fora de la terra. E que d'aquí avant no haurà differència entre iverne e stiu, car ne en la hun
ne en l'altre lo destruch de poble no ha solàs ne repòs, abans a la perfín ultra açò ell és fet
tallable e trabutari. Axí que après açò que han lurs corsos agregats per labors e per nafres e
20 ultra açò de vellesa e de edat reportada en lur terra, on ells troben totes lurs coses mal
governades e mal costumades per lo desig de lurs senyors, noresmenys en quina manera
ells, qui de lur heretatge e de lur cosa familiar trista e desolada, ells [166v] paguen trahut, e
en fan peccúnies e soldades per lurs cavallers, tot axí com si per avant ells ho haguessen
manlevat a usura.⁴

25 Entre aquests contrastes del delech e del trahut e dels coratges humans ocupats de
les cures de majors faenes, no poch fer ne complir lo nombre dels tribuns del poble a les
comiçes per açò ordonades. E per açò s'esforçaven los pares de metre en lochs qui

5 foren] *om. L* 8 la¹] *add. L¹* 8 pública] *add. L¹* 11 ells] *elles L* 13 avant] *a auant L* 15 més] *mas L*
15 defora] *de defora L* 15 ells] *elles L* 20 de vellesa] *add. L¹* 20 on] *om. L* 22 e³] *om. L*

¹ La numeració del capítol no coincideix amb la del text francès perquè el primer capítol del llibre V de la traducció catalana correspon als capítols 1 i 2 del text francès.

² Al glossari (r. 122-127), el mot francès *delet* és traduït per *delectió* ('lleva de tropes').

³ Hi manca el verb: cf. *leurs gaiges paier*.

⁴ *Així que après ... manlevat a usura* (r. 19-24): Esmeno la frase afegint un pronom relatiu i una conjunció omeses (r. 20 i 22). Ara bé, la frase no fa sentit igualment a causa d'un error procedent del text francès: en quina manera deriva de l'error *comment*, documentat en P9, i que és una confusió per *comient* (veg. text francès r. 22).

romanien buyts e ajustar-hi altres patricians. Mas com a açò ells no poguessen bastar, faheren tant que en la fin la ley tribuncial fon relaxada o trencada. Tribuns de poble foren
30 cohactats o creats G. Lucrecius e M. Actilius.⁵ Yo creu que la ley tribuncial era que los tribuns del poble devien ésser creats per lo poble romà en comiçes ordinàries, e que per açò se planyà Tribonius de açò que dos hi eren stats ajustats per los altres tribuns a la requesta dels pares.

30 M] ·G· L

⁵ L'error *M* per *G* (cf. *M. Acutius* lat.), que porta *L*, es pot haver produït en la tradició catalana o francesa, per repetició de la inicial del nom anterior (*G. Lucrecius*).

4. COMMENT ROME FUT REEDIFIEE SECONDEMENT

En celluy an meismes furent receuz en la cité ceulz qui durant la guerre des veiens, des capenates et des falisques s'en estoient fouy aus romains. Si assena l'en champs et heritages
 5 a ces nouviaux citoiens. Et ensemment furent revoqué en la cité par senat consult ceulz qui par paresce d'edifier a Rome s'en estoient alez demourer a Veie es maisons enterins et vuydes. Et premierement commencierent a frenir et a mesprisier le commandement. Mes a la parfin, comme l'en eust pris certaine journee sur painne capital qui ne s'en voudroit retourner a Rome, ceulz qui tous ensemble estoient si fronchié commencierent par doute
 10 singulier chascun retourner et a estre obedient. ...

En cestuy an fut dediee la maison de Mars par Tytus Quintus, le duhomme, laquelle avoyt esté vouee et proumise en la guerra des gales. Quantre ligniez furent establiez des nouviaux cytoiens pour les saintes choses celebrer, et cestes furent Stellatine, Tormentine, Sabatine et Arninsis, lesquelles, adjousteez aus autres, acomplirent le nombre de XXV
 15 ligniez. Et lors, comme le pueple commençast frequenter le marchié plus habondamment, Licinius Ticinius, tribun du pueple, commença a faire mencion du champ Prantin. Si entendi li pueples, qui ja estoit plus mouvables et plus enclins a avarice, plus que il n'avoit esté a l'autre foys. Et si fut faite mencion au senat de la guerre des latins et des herniciens. Mes la cure d'une autre plus grant guerre les trestourna de celle. Et ce fut ce que toute
 20 Estrurie estoit lors en armes. Si fut ainsi que la choze publique retourne es mains de M. Furius Camillus, qui fut fait tribuns de chevaliers a pover consulair. Et li assena l'en v compaignons, ce furent Servilius Cornelius, Malugmencis Quincius Servilius Fidenas (la sixte foys), Lucius Quincius Cincinatus, L. Oracius Puliulus, P. Valerius.

1 comment rome fu reedifiee secondement et comment les rommains pristrent la cité de contenebre *F^v*
4 champs et heritages] nouviaux heritages *F^v (om. P5) V2* **7** frenir et a mesprisier] mesprisier et a despire *F^v (excepte P5, despite H) V2* **9** tous ensemble] par avant *F^v (excepte P5) V2* **12** guerra] terre *F^v (excepte P5 i P18)* **12** Stellatine] stollatine *F^v (excepte P5)* **14** Arninsis] ainsis *F^v (arilisis P18)* **14** adjousteez] adjousterent *F^v (excepte P5 i P18)* **19** trestourna] destourna *F^v (excepte P5) V2* **20-21** Si fut ... Camillus] Si fut ainsi que M. furius camillus la chose publique retourna en ses mains *F^v (excepte P5)*

[4] AÇÍ TRACTA EN QUINA MANERA LA CIUTAT DE ROMA SEGUONAMENT FON REHEDIFICATEDE

En aquest any mateix foren reebuts en la ciutat aquells qui durant les guerres dels veians,
 5 dels capenates e dels felisques se n'eren fugits als romans. E assignà hom camps e heretats
 a aquells novells ciutadans. E semblantment foren revocats en la ciutat per senat consult
 aquells qui per la pèrdia de açò del lur en Roma¹ se n'eren anats estar a Veia en cases
 entegres e buydes. E primerament comen[195r]çaren a murmurar e a menysprear lo
 manament. Mas a la perfín, com hom hagués assignada certa jornada sots pena capital qui
 10 no se'n volguessen tornar a Roma,² aquells qui tots ensemps eren braus e ferotges
 començaren en particular quescuns a dubtar e ésser obedients. ...

[195v] ... En aquest any fon dedicade la casa de Mars per Titus Quincius, lo
 deuhome, la qual era estada votada e promesa en la guerra dels gal·les. Quatre linatges
 foren establits dels novells ciutadans per celebrar les coses sanctes, e aquestes foren
 15 Stel·latina, Tormentina, Sabatina e Arilisis, les quals, ajustades ab les altres linades,
 compliren lo nombre de XXV linyades. E lavores, com lo poble començàs de freqüentar lo
 mercadal pus habundantment, hom mès Titinius tribun del poble, qui començà de fer
 menció del camp patricià, e lo poble entès, qui ja era mohibla e pus inclinat a injúria que no
 era estat a la altra veguada.³ E fon feta menció en lo senat de la guerra dels latins e dels
 20 hernicians. Mas la cura de huna altra pus gran guerra los trestornà de aquella. E açò fon per
 tal com tota Astrúria era lavors en armes. E fon axí que la cosa pública retornà en les mans
 de Camil·lus, qui fon fet tribun de cavallers ab poder consolar. E assignaren-li sinch
 companyons, és a saber, Servil·lius Carmelius,⁴ Malugmensis Quincius Servilius Fidenas (la
 Via veguade), Lucius Quincius Cincinatus, L. Orius Puluil·lus, P. Valerius.

4 foren] foren foren *corregit en* foren L 7 la] *add.* L¹ 9 qui] que L, qui L¹ 10 volguessen] volgueren L,
 volguessen L¹ 10 tots] tots temps L, tots L o L¹ 13 deuhome] deuhome L, deuhome L¹ 18 mohibla]
 nohibla L 22 assignaren-li] assignaren L, assignaren li L¹

¹ *per la pèrdia de açò del lur en Roma*: Cf. *par paesece d'edifiser a Rome*. L'error del text català té origen en un error en la font francesa o en una confusió del traductor: *paisece* (potser escrit **pesece*) es confon amb **perte* i la resta de la frase és modificada perquè el text tingui sentit.

² Cf. *dies deinde praestituta capitalisque poena, qui non remigrasset Romam, ex ferocibus universis singulos, metu suo quemque, oboedientes fecit* lat.

³ *hom mès ... altra veguada*: La frase encadena diversos errors. Per començar, *hom mès* és error del traductor o del seu manuscrit francès: un dels dos ha entès **len mis* en lloc de *Licinius*. A partir d'aquí, la sintaxi de les frases ja es malmet. — *injúria*: L'error en relació amb la lliçó bona (*avarice*, cf. *ad cupiditatem agri* lat.) es pot haver produït en la tradició francesa o en la catalana. — *patricià*: És una *lectio facillior* que pot haver comès el traductor o el seu manuscrit francès. La lliçó comuna del text francès, *Prantin*, ja és corrompuda: cf. *Pomptino* lat.

⁴ *Carmelius*: L'error per *Cornelius* es pot haver produït en qualsevol estadi de la transmissió per contaminació amb el nom *Camil·lus* que apareix just abans.

17. CY EST LI COMMENCEMENT ET LA RAISON DE LA GUERRE ET DES BATAILLES QUI FURENT ENTRE LES ROMAINS ET LES SANNICIENS

Ja commencerons a dire et a repeter plus grandes batailles, tant pour cause des forces des
 5 ennemis comme pour cause de la loideinneté d'iceulz, et avec ce pour cause de l'espace des
 temps et des religions ouquel ou quelles l'en demena les dictes batailles. Car certes en celui
 an murent li romain leurs armez contre les sannites, qui certes estoient gent fort et puissant
 tant en armes comme en richesses. Et sachiez que, après la guerre sannicienne, vint la
 guerre contre le roy Pirrus. Et après Pirrus, vint celle des penoys. O comme grant faiz de
 10 puissances besoignes ! Et quantes foys vint on aussi comme sur le bore des derrains perilz
 o temps de ceste guerre, a fin que l'empire romain peust estre eslevé et venir en ceste
 souverainne grandeur qui ains oncques pot estre soustenue !

Sachiez doncques que comme li sannite fussent conjoint aus romains par societé et
 amistance, la guerre qui fut contre eulx meue vint ainsi comme par accident et dehors, et
 15 non pas entr'eulz non moiennement. Car comme li sannite eussent meue guerre non
 deument aus sediciens et tant seulement pour ce que il estoient plus fort et li autre plus
 feble, li dit sedicin furent constraint de recourir au conseil et a l'ayde des campenoys,
 comme volentiers est accoustumé que li fiebe requeurent a l'aide des fors. Mes comme ainsi
 fust que li campenois, qui fluoient de delices et de richesses, eussent plus aporté a l'aide de
 20 leurs compaignons nom et renommee que force et puissance, il avint qu'il furent vaincu ou
 pays des sediciens par les sannites, gens durs et duis en armes. Si que lors convertirent
 contre soy toute la force et tout le fais de celle guerre. Car li sannite, laissié les sedicins, les
 envahirent par soudainne guerre comme ceulz qui estoient le chief et la hautesce de tous les

4 repeter] reciter *F^m (excepte P5) V2* 5 la loideinneté] l'ordonnance *F^m (excepte P5) V2 V1 N3*, loideinnere *N4*
 6 ouquel ou quelles] ouquel *F^m V2* 8 en armes] de guerre *F^m (excepte P5) V2* 8 en²] de *F^m (excepte P5) V2*
 14 meue] mena et *F^m (excepte P5)*, mena *N3*, fragment omès *V2* 17 dit] *om. F^m (excepte P5) V2* 19 delices] delis
F^m (excepte P5) V2 20 que] ne *F^m (excepte P5)* 23 envayrent] assaillirent *F^m (excepte P5) V2*

autres peuples entour, pensans que aussi legierement auroient il victoire d'eulz comme des
25 sedicins et que trop plus y aroient il de gloire que de proufit.

Comme doncques il eussent tout premierement occupé les montaignes de Tiffaitte, qui sont dessoubz Capue avec le chastel qui gisoit en ycelles, il descendirent en la plaigne qui est entre Capue et Tiffate et ylec de rechief se combatirent il. Mes ceulz de Capue furent de rechief desconfit, si que il s'enclosorent par dedens leurs murailles.

[234v] [18] AÇÍ ÉS LO COMENÇAMENT E LA RAHÓ DE LA GUERRA E DE LES BATALLES QUI FOREN ENTRE LOS ROMANS E LOS SANNICIANS¹

Ja començarem a dir e a repetir pus grans batalles, tant per rahó de les forces dels enemichs
 5 com per rahó de la lunyadat² de aquells, e ab açò per rahó de l'espai del temps e de les religions³ en lo qual o en les quals⁴ hom demanà les dites batalles. Car, certes, en aquell any mogueren los romans lurs armes contra los sannittes, qui, certes, eren gent fort e poderosa tant en armes com en riqueses. E sapiats que, après la guerra Sanniciana, vench la guerra contra lo rey Pirrus. E après Pirrus, vench aquella dels penoys.⁵ O com grans fets de
 10 poderoses fahenes! E quantes veguades vench hom axí com sobre la vora dels darrers perills en lo temps de aquesta guerra, a ffin que l'imperi romà pogués ésser elevat e venir en aquesta sobirana grandor qui ans jamés poch ésser sostenguda!

Sapiats, donques, que com los sannites fossen ajustats als romans per societat et amistança, la guerra qui fon contra ells moguda vench axí com per accident e de fora, e no
 15 pas entre ells no mijanament. Car com los sannites haguessen moguda guerra no degudament als sedicians e tan solament per ço com ells eren pus forts e los altres pus febles, los dits sedicians foren constrets de retornar al consell⁶ e a la ajuda dels companyons,⁷ axí com volentés és acostumat que los febles requeren la ajuda dels forts. Mas com axí fos que los companyons, qui decorrien de delicis e de riqueses, haguessen pus
 20 aportat a la ajuda de lurs companyons nom e renomada que força e potestat, ell se esdevench que foren vençuts en la terra dels sedicians per los sannites, gents dures e acostumats en armes. Axí que lavores convertiren ells tota la força e tot lo fet d'aquella guerra. Car los sannites, leixats los sedicians, los esvahiren per pus sobtosa guerra, axí com

11 en] *add. L* 17 consell] *consol L* 17 companyons] *companyons L* 18 és acostumat] *acostumats L*
 20 vençuts en ... dures e] *add. L¹* 22 convertiren] *conuertien L, conuertiren L¹* 23 per] *add. L¹*

¹ La numeració del capítol no coincideix amb el manuscrit francès editat al costat (P6) perquè els dos primers capítols del llibre VII en són un de sol en P6 i en altres manuscrits francesos.

² *la lunyadat*: És la lliçó bona: cf. *Maiora iam hinc bella et viribus hostium et vel longinquitate regionum vel temporum spatio quibus bellatum est dicuntur* lat. Cap manuscrit francès consultat conté la lliçó bona, però els únics que s'hi apropren són P6 (*loideinnete*) i P5 (*lordeinnete*). La lliçó original de Bersuire devia ser **lointaineté*.

³ *religions*: Error comú a tots els manuscrits consultats. La lliçó bona hauria de ser **regions* (cf. *regionum* lat).

⁴ *en lo qual o en les quals*: Un dels dos relatius és la lliçó bona i l'altre és un error (l'antecedent tant pot ser *temps*, r. 5, com *religions*, r. 6). Els dos relatius ja es troben en la tradició francesa. F^a ha mantingut o esmenat la lliçó bona.

⁵ Els púnics. El traductor manté la forma francesa del nom.

⁶ *retornar*. Deriva probablement d'un error en el text francès (**retourner* en lloc de *recourir*), o d'una mala lectura del traductor en aquest sentit. — *consell*: Esmeno l'error que porta L, *consol*. Es pot haver comès en la tradició francesa o catalana, però no es documenta en cap manuscrit francès i sí diversos cops en el text català (llibre I cap. 33 n. 8, cap. 41 n. 8, i llibre VII cap. 27, f. 242r, on l'error és corregit per L¹).

⁷ *companyons*: Els campanians. L'error de L (*companyons*) és una *lectio faciliior*.

aquells qui eren lo cap e altea de tots los altres pobles entorn, pensant que axí leugerament haurien ells de ells [...] ⁸ com dels sedicians e que molt més hi haurien ells de glòria que de profit.

5 Com, donques, ells haguessen tot primerament ocupades les muntanyes de Tifayte, qui són desots Càpua ab lo castell qui jahia en aquelles, ells devallaren en la plana qui és entre Càpua e Tifate e aquí novellament se combateren. Mas aquells de Càpua foren de recap desconfits, axí que ells se enclogueren dedins lurs muralles.

29 recap] reecap L

⁸ Falta el complement directe d'*haurien*: cf. *aurioient il victoire d'eulz* F.

APARAT DE CORRECCIONS GRÀFIQUES DE L¹ AL TEXT CATALÀ

Llibre II, cap. 8-9. **6** vengador] vengador *L*, veniador *L'* **12** reyal] reyal *L*, real *L'* **13** seyia] seyia *L*, sehia *L'* **16** feyien] feyien *L*, fehien *L'* **37** soquerras] soquerras *L*, socarras *L'* **49** çocarrada] çocarrada *L*, socarrada *L'*

Llibre III, cap. 33. **19** deyien] deyien *L*, dehien *L'* **27** alotgàs] alotgats *L*, alotias *L'*

Llibre IV, cap. 21. **8** ten] ten *L*, tan *L'*

Llibre V, cap.5. **4** delech] delech *L*, deleth *L'* **5** solamen] solamen *L*, solament *L'* **24** delech] delech *L*, deleth *L'*

Llibre VI, cap. 18. **4** veians] veyans *L*, veians *L'*

APARAT D'ESMENES A L'EDICIÓ DEL TEXT FRANCÈS DE P6

Consigno les meves esmenes al text francès editat i les correccions del copista del manuscrit al text.

Llibre II, cap. 8-9. **5** vous] vous ~~tous les~~ *P6* **12** aus] au *P6* **37** pris] de pris *P6*

Llibre III, cap. 33. **17** Quar] que *P6* **18** magistrat] magistral *P6* **30** bataille] batailles *P6*

Llibre IV, cap. 21. **5** que ceulz] que ceulz que ceulz *P6* **7** s'estoyent] l'estoyent *P6* **19** suyt] fuyt *P6* **41** regions] religion *P6*

Llibre V, cap.5. **7** treuz] creuz *P6* **14** treuz] creuz *P6* **23** treu] creu *P6* **29** fin] fin que *P6* **32** comices] comites *P6*

Llibre VII, cap. 18. **9** penoys] campenoys *P6* **10** bore] bort *P6* **11** eslevé] eslevee *P6* **25** y] il *P6*

APÈNDIX 4

EDICIÓ D'UN FRAGMENT DE LES CRÒNIQUES UNIVERSALS DE 1425 I 1427

Edito el fragment corresponent a l'episodi de Lucrecia de la *Crònica universal de 1425* i de la *Crònica universal de 1427*, que té com a font les *Dècades* de Livi.

Crònica universal de 1425:

- A Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 82 (d. 1425). Manuscrit base.
B Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 3525 (s. XIX).

Crònica universal de 1427:

- M Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 17711 (segona meitat del segle XV). Reproducció fotogràfica a la Biblioteca de Catalunya.

CRÒNICA UNIVERSAL DE 1425 (fragment)

[67v] Mort lo dit Servius Tullius per son jendre Tarquinius Superbus, sí regnà aquest Tarquinius Superbus e fo molt cruel, de què los romans tot ho suportaven. Però havia i fill per nom Tarquinius Sextus, lo qual ontave les fembras e les fillas dells grans ciutedans per se gran lutzúria.

5 E esdevench-se que son pare anà ab tota la ost sobre la ciutat de Arxada e en se companyia havia i gran home de Roma appellat Brutus, lo qual havia ia fort bella filla appellada Lucrecia, qui havia i noble hom de marit appellat Col·latinus Tarquinius. E un jorn, en la tenda de Tarquinius Sextus, fill del rey, foren ajustats fills de grans barons per esbatre e pendre plaer, entre als quals hi fo lo demunt dit marit de Lucrecia, appellat
10 Col·latinus Tarquinius, qui era fill de Egret e jendre de Brutus. E axí estant, sí's moch entre ells ia castió: la qual muller de tots ells era millor ne pus sufficient. E com cascú de ells loàs e exlès la sua merevellosament, e Col·latinus dix que no calia aver disputa de açò, mas ells eran en lur jovent e [68r] que prestament cavelcasen e que les anasen veura, car ellas no se'n teleyaven¹ e «veurem en quin stement trobarem cascuna».

15 E de present tingueran per bo aquest consell e cavalcaren e soptosament anaren en Roma. E sí hi foran hora del seny² e sí cercaren tots lurs mullers. E partint d'aquí, tots ensemps anaren a l'ostal de Col·latinus, hon trobaren Lucrecia, sa muler, no pas en lo estament de les altres que ells havien cercades, les quals havien trobades burlant e juguant, mas aquesta fo atrobada en mig loch de se cambra saent ab ses cambreras e donzellas, faent
20 lur feyna cascuna per sa jornada. Per la qual cosa fo jutjada per la mellor de totes. E per tal com lo marit avia aguda la victòria, sí convidà tots aquells jóvens reys, e per la dita Lucrecia foren bé acuyllits e servits. Mas sobre aquell convit, lo fill del rey, Tarquinius Sextus, sobreprès gran ardor de lutzúria envers Lucrecia. E sí pensà que la agués en totes maneres o per grat o per força, per la qual cosa pesave³ gran lenguiment.

25 Com vench lo matí, sí cavelcaren e se'n tornaren en la ost e astigueran aquí segons havien acostumat. Mas i jorn, Tarquinius Sextus, fill del rey, tot sacretament ab i companyó se'n vench en i castell qui havia nom Col·late, qui era del marit de Lucrecia, en lo qual loch

1 Mort] ort *A*, Mort *B* 3 Tarquinius] Tarquimus *A B* 5-6 en se companyia] *om. B* 7 hom de] *om. B*
7 Col·latinus] Colliquinus *A B* 8 Tarquinius] Tarquinius *A* 10 Col·latinus] Collaquinus *A*, Colliquinus *B*
11 sufficient] sufficient e casta *B* 11 com] *om. A B* 16 lurs] les lurs *B* 17 Col·latinus] Collaquinus *A B*
25 lo] per lo *B* 26 Tarquinius] Tarquinius *A*

¹ 'Sospitar' (*DCVB* s.v. talaïar). Cf *no-s donen guarda de nós* en la traducció de les *Dècades* de Livi (cap. 46, r. 22).

² *hora del seny*: 'hora del toc de queda' (*DCVB* s.v. seny).

³ Llegiu «passava».

ell trobà Lucrècia, la qual lo acuyllí axí com a ffill de rey se pertenyia. E ell, per scusa de casar,⁴ vench vespre, e la dita Lucrècia ly donà a sopar. E per tal com era molt vespre e no
 30 avent manera que se n'anàs, volch romandre aquí, e la dita Lucrècia féu-ly aresar ia fort bella cambra ab son lit. E lo dit [68v] Tarquinius Sextus, no axí com a hoste, mas com a malvat robador, se pres asment en quel cambra dormia Lucrècia, la qual no 's teleyava d'él com de i seu jermà. E com tothom dormia, Tarquinius secretament se n'intrà là hon
 35 Lucrècia dormia en son lit e, posant-se al seu costat, gità-li la mà esquerra sobre los pits e en la dreita tench la spasa nua. E Lucrècia, despertant-se tota espedorida, Tarquinius li dix:

—Calle, no digues res. Car yo són lo fill del rey. La spasa tench en la mà. Así que si crides, jo t'auciuré.

E aquí ab bones paraules, qui ab prometensas, qui ab menases, tant no feya que la pogués vinclar a son voler, ans era axí dura com ia pera mabre. E Tarquinius, vahent açò,
 40 dix:

—Si tu Lucrècia no'm consents, yo t'auciuré susare ab aquesta spasa. E après mataré i rapàs tot nuu, al costat teu lo posaré e lavors la fama serà scampada que Lucrècia per lutzúria e bagasia és stada trobada ab i repàs morta dins son lit, los quals yo he morts.

E com Lucrècia entès açò, ella fo axí torbada per la gran vergonya de la sua fama de
 45 castedat que tots quants prechs ni menases de la sua mort que ly agués fet no la avia poguda vinclar, e per aquesta vergonya Tarquinius Sextus féu a ses volentats de la dita Lucrècia. E tentost per lo matí se'n tornà a la ost.

E Lucrècia romàs fort trista e dolorosa de la mala ventura qui ly era esdevenguda. E
 50 encontinent tramès i missatge en Roma e que de aquí anàs a la ost a son marit e a son pare Brutus e a sos jermans dient que vinguessen solament cascú ab i ab qui's poguesan fiar, com a ella havia avenguda ia stranya aventura. E tots vingueran, e trobaren [68r] Lucrècia qui sehia dins se cambra tota trista e merida. E com ella viu venir son marit e sos amichs, comensà a plorar molt fort E lo marit ly demenà què avia ni totes ses coses si estaven bé:

—Sertes —dix Lucrècia—, no pas, ans estan ten mal que no poden pus.

55 —Com? —dix Col·latinus.

—Què pot ésser piyor a fembra que perdre sa castedat? Ha —dix ella— Col·latinus! Sàpies de sert que en ton lit és la sutzura de i hom estrany, per lo qual lo meu cors és estat violat e aunit. Mas açò saben los déus ten solament que lo meu coratge n'és ignocent, e la

30 aresar] adressar B 31 Tarquinius] Tarquinius A 33 Tarquinius] Tarquinius A 34 en son lit, e posant-se al seu costat] om. B 16 Así] a fi B 43 bagasia] bagassa B 50 ab] ab un de B 52 total] tot A 55 Col·latinus] Collaquinus B 56 Col·latinus] Collaquinus B 57 e¹] om. B

⁴ Llegiu «caçar».

mia mort me'n farà testimoni. Mas per Déu vos prech que cascú de vosaltres me donets
 60 vostres mans dretas e que'm jurets e em prometats que aquest qui a fet adulteri ne port se
 pena. E aquest és Tarquinius Sextus, fill del rey, lo qual és vengut a mi anamich mortal en
 loch de oste. Cor sapiats que la nit pesada ell vench a mi tot armat, e sí ha tolta a mi ma
 honestat, e sí s'a a ell son bon estament si sóts hòmens.

E sí'ls contà tot lo fet axí com era estat. E encontinent comensà a ffer gran plant,
 65 mas sos amichs aconortant-la deien que ella en açò no havia nenguna culpa per tal com era
 estada forçada, car la volentat feya lo peccat, no pas lo cors, là hon no ha gens de
 consentiment. Lavors dix Lucrècia:

—Sertes, vosaltres veurets asats tost la paga que lo cors deu aver segons lo seu
 forfet. Cor posat que ell sia quiti de culpa, jens per açò yo no vull pas que ell sia quiti de
 70 turment. Ni no serà pas aximpli a les altrás que naguna que no sia casta deja viura après mi.

E lavors Lucrècia trach I coltell que tenia amegat desots la roba e ella matexa se'n
 farí per mig lo [69v] ventre. E encontinent caygué morta, que ni son marit ni parents no y
 foren a temps, de la qual cosa foren fort dolents e irats, mas no s'i poch fer àls. E mentre
 staven axí, Brutus, son pare, ly trach lo coltell de la plaga. E tinent lo coltell en la mà, qui
 75 degotave tot de sanch, sí dix aquestes paraules faent son segrament:

—Yo promet a vosaltres, déus del cel, e a vosaltres apel en testimoni que de tot
 quant yo poré e de tota ma força e mon poder, yo perseguiré e destruiré ab foch e ab ferre
 Tarquinius l'Argullós, e ab ell ensemps tota sa sement, so és, tots sos infants, qui són plens
 de mal a ffer. Ni no soffarré que nengú de sos infants och encare nengun altre regne d'ací
 80 avant en Roma.

E dit açò, ell liurà lo coltell a son jendre, dient que fés aquel jurament mateix. E axí
 o féu. E après a Lucrecien e a Belerin, e tots quatre o feren. E tentost foren convertits en
 ira. E de aquella hora avant foren tots apellats de confondre e destruir la senyoria e
 potestat reyal. E encontinent feran pendra lo cors de Lucrècia e sí'l feran posar sus al mig
 85 del mercat de la ciutat de Roma, axí sengonós e mal aparellat com estave. E comensaren a
 ffer lur complanta del fill de Tarquinius Superbus. E sí escomogueran axí les jents, que açò
 fo una estranya cosa. Car tot lo poble corech aquí de present, la una per veura novelletat de
 la cosa e veura la cosa oribla, e recordant cascú en si matex. E Brutus animant la jent dient
 que més valia pendre les armes en contra aquels qui feyen ten cruells coses que no plorar

60 adulteri] aquest adulteri B 61 Sextus] Sectus A 65 deien] dient AB 65 ella] en ella B 71 la] sa A 77
 perseguire e destruir] destroye e cremare e perseguire B 79 ni no soffarre que nengu de sos infants] om. B
 81 jurament] sagrament A 82 belerin] Pelerin B 82 feren] ferian A 83 apellats] apparellats A 83
 destruir] destruir A 86 Tarquinius] Tarquimus A

90 axí com a fembras, en tant que multitud de jent se levaren tots ab ses armes e anaren a Col·latinus, merit de Lucrecia, per veura si era ben fornit de armes.

E puys materan als portals de la ciu[70r]tat bones guardes per tal que nengú no anàs a la ost e al rey per denunciar-lo-y. E Brutus ab gran generació qui'l saguia foren en la plaça del mercat. E tothom callà, e Brutus parlà:

95 —Senyors e cars amichs. Cascú de vosaltres sabets bé en quin enginy e manera yo són agut tostemp vers la cosa pública e lo poble de Roma, de què no me'n cal fer lonch sermó car tots o sabets. Per què sapiats que are novellament s'és saguit i cas fort abhominable.

E sí'ls dix la violència e lutzúria de Tarquinius Sextus, e de la operació oltratyosa de
100 Lucrecia, e de sa miserable mort. E sí parlà del gran erguyll de Tarquinius Superbus, lo rey, e de la gran captivitat e subjugació que tenia al poble, e axí mateix la mort que havia feta de Tullius Servilius, son sogre:

—Per la qual cosa a venjar —dix Brutus— yo appell los déus que m'ajuden a ffer aquesta venjança.

105 E com Brutus ach dites aquestes coses e moltes altres, ell moch la multitud del poble, de què foren axí inflemats que cascú pres ses armes, e que en tot e per tot privasen lo rey de son imperi e noresmenys ly menasen que ell e sa muller e infants que gitasen de tota la terra. E lavors elegiran alguns jóvens per lo fet de les armes. E Brutus se n'anà là hon la ost era e leixà la senyoria de Roma a Lucrecian, qui era pretor de Roma.

110 E com la muller de Tarquinius sabé que la ciutat s'escomovia contra lo rey, son marit, sí se n'anà en son palau. E sí la melejen tothom, axí hòmens com ffembras. E açò vench en hoйда del rey, qui era en la ost, e fort irat e fore de seny sí's mès en camí e se'n vench vers Roma per apeguar los coratges del poble. Mas les portas foren tencades, e ell e sos infants axel·lats. E Brutus fo en la ost, hon fo ben scoltat e rabut. E Hios fills del rey qui
115 eran en la ost, con seberan que lur pare era bandejat de Roma, sí [70v] isqueran de la ost e fugiran en exil, axí con lur pare, e tots anaren-se'n al rey Porcana de Costana pregant-lo que ly fés socors e ajuda, mas no u volch fer per tal com no havia molt temps que havia feta pau ab ell e ab los romans. Per què estech aquí ab ell XIII anys que no poch fer guerra. E son fill Tarquinius Sextus fugí en Gabie, en lo qual loch lo metaren per opprecions que y
120 havia ja fetas.

89 les] ses B 91 merit] lo marit B 93 e] om. AB 94 Brutus] brutes A 95 Brutus] brutes A 99 operació] operacio B 100 Tarquinius] Tarquimus A 101 sa] la A 101 subjugació] subjeccio B 109 Lucrecian] vlutercian A 110 Tarquinius] Tarquinius A 115 de la ost] om. B 116 Costana] Castana B 117 socors e ajuda] socors e ajuda socors e ajuda A 119 Tarquinius] Tarquimus A

E axí ach del comensament que Romulus comensà a regnar fins al VII rey, Tarquinius Superbus, CCXLIII anys.

CRÒNICA UNIVERSAL DE 1427 (fragment)

[119v] ... Esdevench-se que Tarquinus, lo menor fill seu,¹ se enamorà de una gran dona de Roma que havia nom Lucrecia. E aquella [...] en un castell [...]. Tarquinus, sabent que son marit no y era, per scusa que venia de caçar, arribà al castell ja prop del vespre. E Lucrecia acullí-lo bé axí com a fill de son senyor, e donà-li a sopar. E aquest se pres sment de la cambra hon aquella dormia. E com fonch ora de dormir, féu-lo entrar en sa cambra e ella anà-sse'n a dormir en la sua cambra. E quant vench en la nit, aquell se levà e per una finestra que havia en la cambra de aquella ell li entrà dins, e dix:

—Si tu no consents a ma voluntat, yo degollaré lo teu esclau e metré'l-te al costat e't degollaré a tu. E diran que, per ço com te he trobada que feyes mal ab lo teu sclau, te he morta.

La qual, veent-se en ttan gran perill e que no fos diffamada a tort, consentí a ça voluntat. E quant vench per lo matí que aquell se levà per anar-se'n, Lucrecia se retench lo coltell de aquell. E de continent que's fonch levada, tramès a dir a son pare e a son marit e parents que vinguessen de continent, los quals tantost vengueren. E aquella los comptà los cars que li era esdevengut, e per no ésser diffamada a tort ni ells romanguessen injuriats ni ab vergonya ella havia consentit. E açò'ls deya perquè sabessen la veritat, mas no per scapar a mort. E perquè fos exemple a altres, mès-se lo coltell de Tarquinus que tenia en la mà per lo ventre, e morí de continent.

E com aquells veeren la cosa tant desastrada, prengueren lo cors de aquella e vengueren-se'n a Roma. E concitaren² e çomogueren tot lo poble, e anaren al palau de Tarquinus, e cremaren a Tarquinus e tots sos fills dins aquell.³ E fet açò, feren conjuració de no haver rey de aquí havant en Roma.

¹ La ystoria de lucrecia romana *al marge* 8-9 e't degollaré] e degollarte *M* 9 a tu] *add. a la interlínia M* 15 no] *om. M* 21 Tarquinus¹] Traquinus *M* 20 çomogueren] comogueren *M* 21 Tarquinus²] Tranquinus *M*

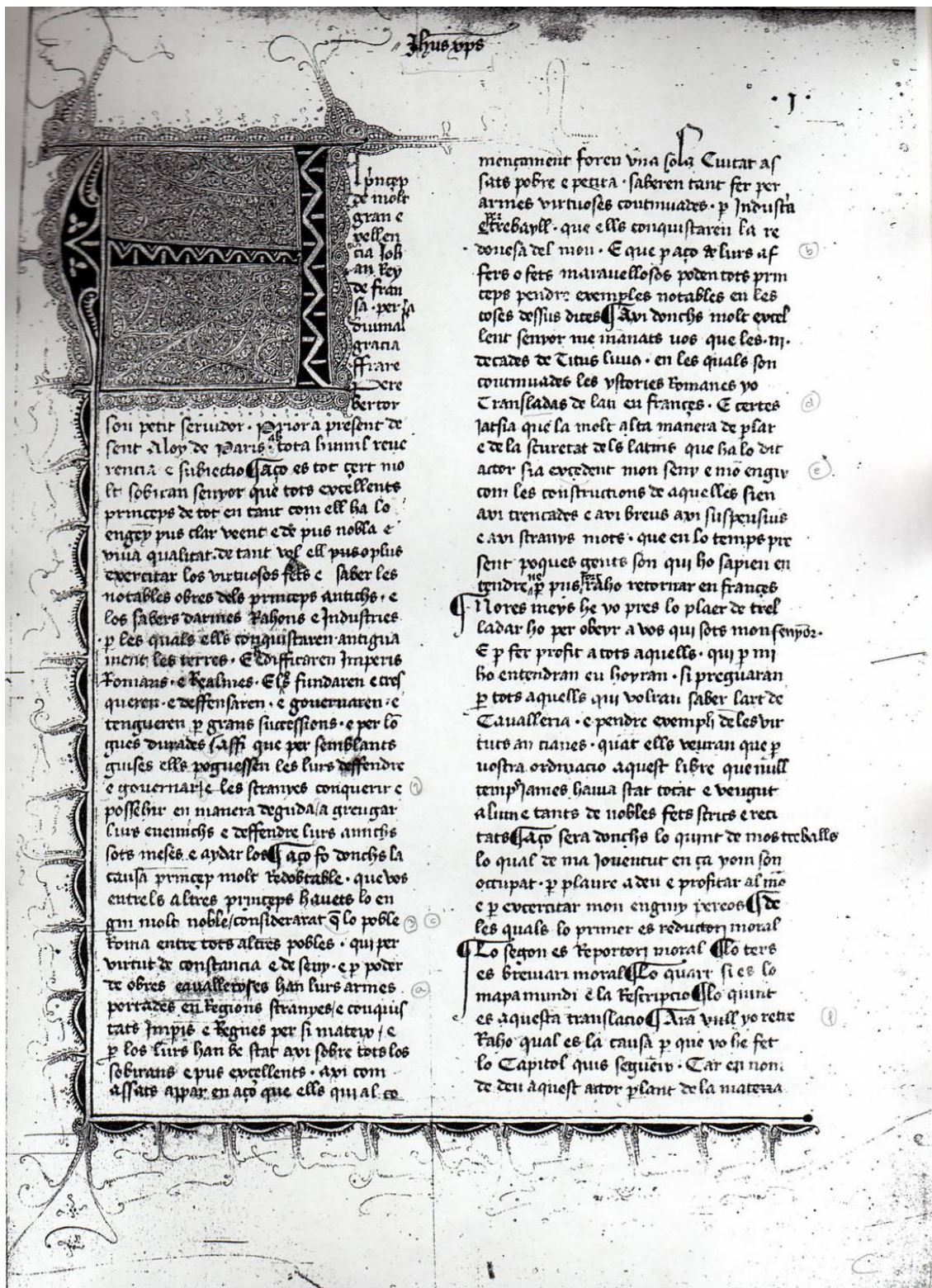
¹ És el fill petit de Tarquí el Superb.

² 'Agitaren' (*DCVB* s.v. concitar).

³ Que cremin Tarquí i els seus fills dins el seu palau és un invent de l'autor, motivat potser per la variant registrada en el manuscrit B de la crònica de 1425: «destroyré e cremaré e perseguiré» (r. 77).

LÀMINES

Londres, British Library, Harley 4893, f. I-6r

Ihus xps

Ibnay
 de molt
 gran e
 vollen
 cia loh
 an ley
 de fran
 sa .per sa
 diuina
 grana
 fiare
 bere
 beror

son petit seruidor. Priora present de
 sent a loy de paris tota humil reue
 renca e subiectio. Sa es tot cert no
 lt sobiran senyor que tots excellents
 princeps de tot en tant com ell ha lo
 enguy pus clar veent e de pus nobla e
 viua qualitat. de tant vol ell pus plus
 exercitar los virtuosos fets e saber les
 notables obres dels princeps antichs. e
 los sabers d'armes. Fabons e industries
 p les quals ells conquistaren antiqua
 mens les terres. E edificaren Imperis
 Romans. e Realmes. Els fundaren e cref
 queren. e defensen. e governaren. e
 tengueren p grans successions. e per lo
 quies durades. Assi que per semblants
 grans ells poguessen les lurs defendre
 e governar. e les stranyes conquerir e
 posselhir en manera deguda. a greugar
 lurs enemics e defendre lurs amichs
 sots meses. e aydar los. aq so donchs la
 causa princep molt redobtable. que vos
 entre ls altres princeps haues lo en
 gu molt noble. considerat q lo poble
 toma entre tots altres pobles. qui per
 virtut de constancia e de seuy. e p poder
 de obres cauallerises han lurs armes.
 portades en regions stranyes. e conquis
 tats impis e Regnes per si mateys. e
 p los lurs han de star avi sobre tots los
 sobirans e pus excellents. axi com
 assurs appar en aq que ells qui al. ce

mençament foren vna sola. Cuitar af
 sats pobre e peccat. saberen tant fer per
 armes virtuosos continuades. p Industria
 e fabricat. que ells conquistaren la re
 donca del meu. E que p aq de lurs af
 fers o fets marauellosos poden tots prin
 ceps pendre exemples notables en les
 coses d'ells dites. Axí donchs molt excel
 lent senyor me manats uos que les m.
 decades de Titus liuus. en les quals son
 continuades les ystories romanes vo
 transladas de lau en frances. E certes
 lassa que la molt alta manera de plar
 e de la suretat de ls larms que ha lo dic
 actor sia excedent mon seny e mo enguy
 com les constructions de aquelles sien
 avi tencades e avi breus avi suspensius
 e avi stranyes more. que en lo temps pre
 sent pogues gentes son qui ho sapien en
 tendre. p pus. faho retornar en frances.
 Nores meys he yo pres lo plaer de trel
 ladar ho per obeyr a vos qui sots mon senyor.
 E p fer profit a tots aquells. qui p mi
 ho entendran en hoyran. si preguaran
 p tots aquells qui volran saber lart de
 Caualleria. e pendre exemph de les vir
 tuts an nanes. quat ells veuran que p
 uostra ordnacio aquest libre que null
 temps james haia star totat e veugut
 alium e tants de nobles fets strus e rec
 tats. Saq sera donchs lo quint de mostreballs
 lo qual de ma iouentut en ca yom son
 ocupat. p plaure a deu e profitar al me
 e p exercitar mon enguy iereos. De
 les quals lo primer es reductor moral
 Lo segon es reportori moral. Lo ters
 es breuari moral. Lo quart si es lo
 mapa mundi e la fescricio. Lo quint
 es aquesta translatio. Axí vull yo rene
 faho qual es la causa p que yo he fet
 lo Capitol que sequen. Car en nom
 de deu aquest actor plant de la materia

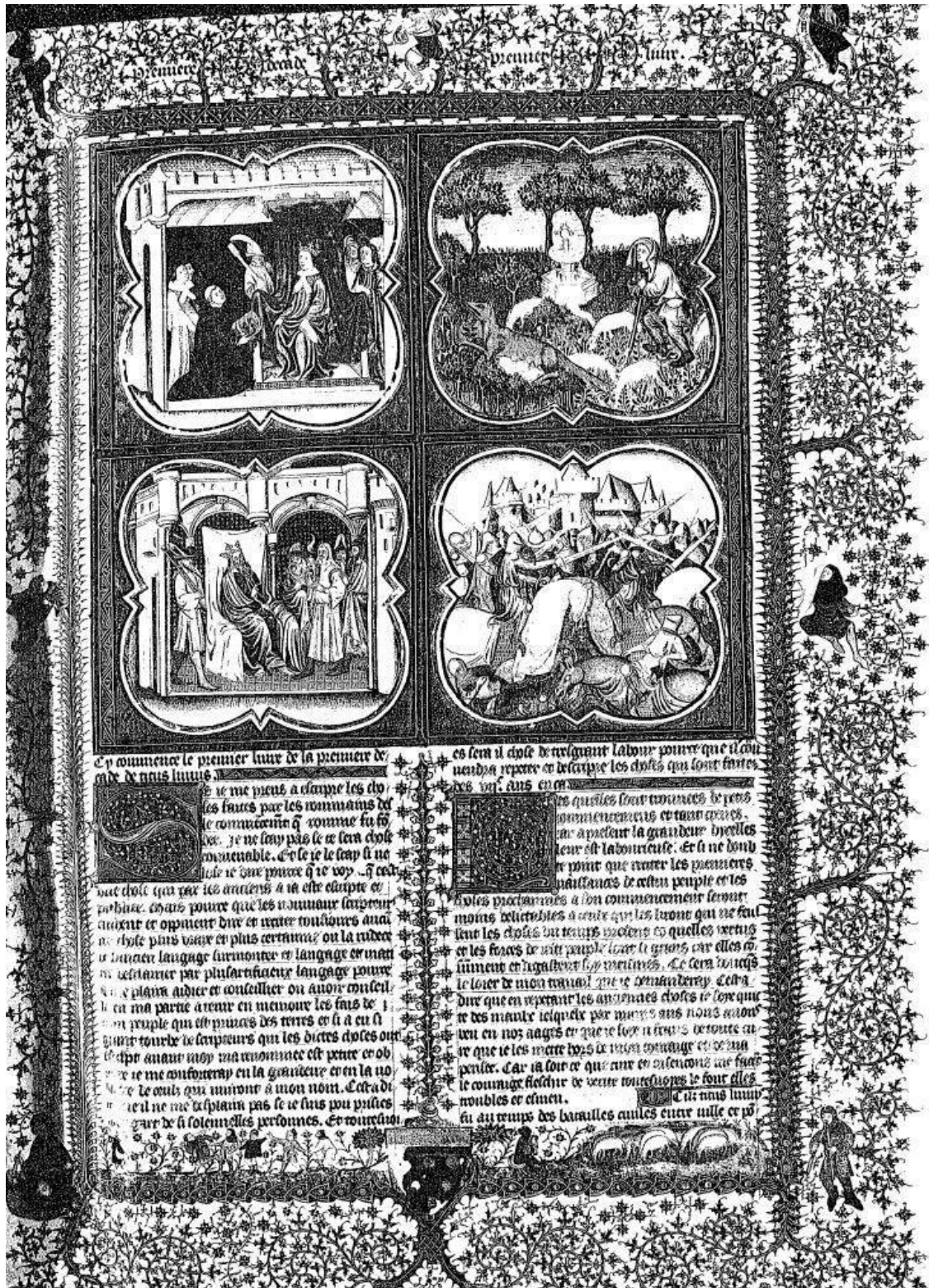
en mans del Rey Roma. p la frau
de son fill
En quina manera lo Rey Tarq
ediffica lo temple de Jouis. e del
Cap que hom troba en lo fonam
ent

Dresa e ocupada la Ciutat
de guabria. axi com dit es
lo Rey Tarqui feu pau
ab los Equins. E venouet a lliga
ces e treues. ab los Hostans. E
depuys se conuertí als Vegetes
de la Ciutat. dels quals fo lo te
ple de Jouis. lo qual ell volgue
fer en lo mont Carpenat. co es lo
Capitolí. assi que a aquest fos me
moria e remembrança de son re
alme e de son nom. lo qual temple
los. ij. Reys Tarquins. co foren
prisque tarqui lur pare. E aqst
Tarqui lergullos e fer. la hon
lo haura començat. e volgut fer
E laltre acabat. E assi que tota
la dita mutanya. tota fos de Jupi
ter e de son temple. e delirada de
totes les altres Religions. p que
ell stabli e feu destruhir p augu
raments los altres lochs sants. e
los temples qui aqui even. dels qls
haura alguns Reys. que lo Rey ta
cuis hi haura en temps passats.
fets en lo glay e dubte de la bata
ylla. que ell har en temps passat
contra Romulus en lo començat
daquesta obra. diu hom que los
deus volguere demostrar vna dei
tat e jutgar lo gran poder steue
indor del Juy. Car to los orells

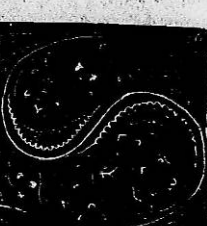
p los auguraments haguessen
demostrat de tots los altres tem
ples que ells fossen destruhits. ells
no volguere demostrar ninguna
cosa de la destructio del temple de
aquell deu. qui ha nom Terminus.
p lo qual hom ordona. que la
Cadia e lo temple del dit loch
no seria gens mogut. e que vn tot
sol hauria lo temple dedms lo Ca
pitoli. ab Jupiter. Entorn lo qual
hom ha dedicades certes fins en en
contrades elos sembla. que co que
lo deu no era volgut esser mogut
esser mogut daquell loch. Era sig
nificanca de la fermetat e stabi
litar del Juy. steuemdor. Aqsta
pduable fermetat del Juy. com
presa e significada. p lo dessus dit
signe. s'aptes se seguí vn altre ma
rauelllos signe p la granea steue
mdora del Juy. Roma. demostrea
sture. Car to hom obri los fona
ments del temple dessus dit. hoz
hi troba vn cap dom. qui encara
haura la sua fac fresta e entegra
La qual cosa fo verdadera signifi
canca o demostranca. que aquell
seria lo antich Juy. e cap sobua
deles doses daquest mon. axi ho
han cantat los deuadors. axi ho
han creegut tots aquells de la
Ciutat. axi ho han jutgat tots
aquells qui a aco hauen aversellat
los quals hom feu venir de la tra
de storria. lo coratge del Rey en
tot engorros. deles messions edes
peses que li conuema fer. e de aco

Làmina 3

Ginebra, Bibliothèque Universitaire, Fr. 77 (G1), f. 9r

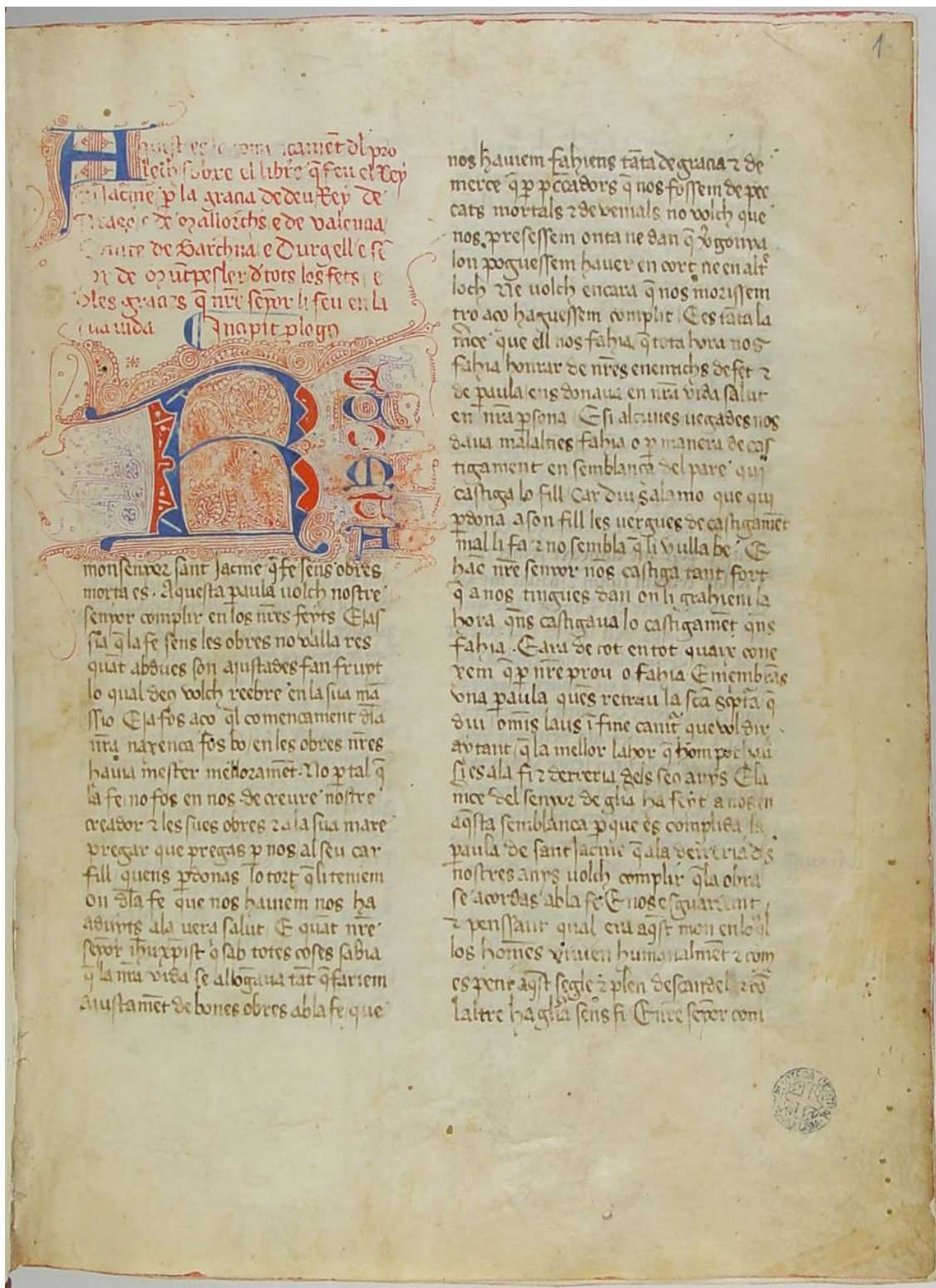
Paris, Bibliothèque Nationale de France, Fr. 716 (P9), f. 2r

E se me pris a escrire les choses fautes p les hommes des le comencement
 que l'home fu create. Je ne tray pas se ce fu chose convenable et se je le tray si ne
 l'ose je dire pour ce que je voy que cest une chose qui p les anciens a ja este
 escripte & publicee avas q ce que les nomulans sepeurs euident ou pueent dire
 & hester ce q'oune aucune chose plus vraie & plus deume on la vider de
 l'ancien langage soumouner & langage a matiere declamer par plus ar
 estreux langage pour ce il me plura a dire & eschier on auoir eschelle en
 ma que a tenir en memoire les faus de celui peuple qui est prince des tres
 ce si en si grime come de serprems qui les tres choses ont escripte auat moy. Ma serpreme est pence a
 obscure Je me eschere en la grandeur & en la noblesse de ceulz qui m'ont a moy nom. Cest a dire
 q' si ne me desplaira pas se je fu pou passies au regard de si fallompeulz psones & tantes beneshe
 il chose de eschere l'adieu pour ce que il comendat hester & de faire les choses qui sont faites de. Vn.
 ans
 Es gilles sont cronees de pas comencement car apsu a p'ent la grandeur de celles leur
 est la courneuse & si ne doutez point que hester les p'meres m'ustances de ceste p'uple

Làmina 5

Biblioteca de Catalunya, ms. 1734, f. 1r

BIBLIOGRAFIA

- A Catalogue of the Harleian Manuscripts in the British Museum*, 4 vols. (Londres: The British Museum, 1808-1812).
- ALCOVER, Antoni M. & Francesc de Borja Moll. *Diccionari català-valencià-balear*, 2a edició corregida i posada al dia, 10 vols. (Palma de Mallorca: 1964-1969).
- ALÒS, Ramon d'. «Documenti per la storia della biblioteca d'Alfonso il Magnanimo», dins *Miscellanea Francesco Ehrle. Scritti di storia e paleografia*, 5 vols. (Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1924), V, pp. 390-422.
- ALVAR, Manuel. *El dialecto aragonés* (Madrid: Gredos, 1953).
- ARCAINI, Enrico. «Pierre Bersuire, primo traduttore di Tito Livio», *Convivium*, 35 (1967), pp. 732-745.
- AUTRAND, François. *Charles V: Le Sage* ([París]: Fayard, 1994).
- AVRIL, François & Jean Lafavrie. *La Librairie de Charles V* (París: Bibliothèque Nationale de France, 1968).
- BADIA, Lola. «Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV», *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, 39 (1983-1984), pp. 191-215.
- «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària», *Estudi General*, 11 (1991) [= Albert Rossich & Mariàngela Vilallonga (eds.), *Llengua i literatura de l'edat mitjana al renaixement*], pp. 31-50.
- , Joan Santanach & Albert Soler. «Els manscrits lul·lians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana», dins Anna Alberni, Lola Badia & Lluís Cabré (eds.), *Translatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500). Actes del primer col·loqui internacional del grup Narpan «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana»* (Barcelona, 22 i 23 de

- novembre de 2007*) (Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum – Universitat Rovira i Virgili, 2010), pp. 61-90.
- BALAGUER I MERINO, Andrés. *D. Pedro el Condestable de Portugal considerado como escritor, erudito y anticuario* (Girona: Imprenta de Vicente Dorca, 1881).
- BARBEU DU ROCHER, A. «Ambassade de Pétrarque auprès du roi Jean le Bon», dins *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (París: Imprimerie Impériale, 1854), pp. 172-228.
- BARROIS, Jean Baptiste Joseph. *Bibliothèque protypographique, ou Librairies des fils du roi Jean, Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne et les siens* (París: Treuttel et Würtz, 1830).
- BAUMANN, Friedrich. *Livius, Bersuire und Bellenden. Vergleichende Studien zu Bellenden's Liviusübersetzung: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde bei der hohen philosophischen Fakultät der Universität Leipzig* (Leipzig – Reudniz: Druck von August Hoffmann, 1905).
- BESSONE, Luigi. *La tradizione liviana* (Bologna: Patron, 1977).
- BILLANOVICH, Giuseppe (ed.). Francesco Petrarca, *Rerum memorandarum libri* (Florència: G. C. Sansone, 1943).
- «Petrarch and the Textual Tradition of Livy», *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, 14 (1951), pp. 137-208.
- «Il Boccaccio, il Petrarca e le più antiche traduzioni in italiano delle *Decadi* di Tito Livio», *Giornale storico della letteratura italiana*, 130 (1953), pp. 311-337.
- «Dal Livio di Raterio (Laur. 63,19) al Livio del Petrarca (B. M., Harl. 2493)», *Italia Medioevale e Umanistica*, 2 (1959), pp. 103-178.
- «Il preumanesimo padovano», dins G. Arnaldi & M. Pastore Stocchi (eds.), *Storia della cultura veneta*, 6 vols. (Vicenza: Neri Pozza, 1976), II, pp. 19-110.
- «La biblioteca papale salvò le storie de Livio», *Studi Petrarqueschi*, 3 (1986), pp. 1-115.

- *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo*, 2 vols. (Pàdua: Antenore, 1981).
- «Il testo di Livio. Da Roma a Padova, a Avignone, a Oxford», *Italia Medioevale e Umanistica*, 32 (1989), pp. 53-99.
- «The Role of the Papal Library in Saving Livy's *Histories*», dins Aldo S. Bernardo & Saul Levin (eds.), *The Classics in the Middle Ages: Papers on the Twentieth Annual Conference of the Center for Medieval & Early Renaissance Studies* (Binghamton – New York: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1990), pp. 79-94.
- BLACK, Robert. *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century* (Cambridge: University Press, 2001).
- BLECUA, Alberto. *Manual de crítica textual* (Madrid: Castalia, 1983).
- BODON, Giulio. «L'immagine di Tito Livio a Padova nella tradizione artistica rinascimentale», *Bolletino del Museo civico di Padova*, 78 (1989), pp. 69-92.
- BOFARULL, Manuel de. «Inventario de los bienes del Príncipe de Viana», *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, 26 (1864), pp. 123-178.
- BOFARULL Y SANS, Francisco de. «Antiguos y nuevos datos referentes al bibliófilo francés Juan de Francia, duque de Berry», *Revista de ciencias históricas*, 5.3 (1887), pp. 22-60.
- «Apuntes bibliográficos y noticia de los manuscritos, impresos y diplomas de la exposición universal de Barcelona en 1888», dins *Conferencias dadas en el Ateneo Barcelonés relativas a la Exposición Universal de Barcelona* (Barcelona: Tipo-litografía de Busquets y Vidal, 1890), pp. 459-538.
- BOHIGAS, Pere. *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Período gótico y Renacimiento*, 2 vols. (Barcelona: Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1965).
- (ed.). Ausiàs March, *Poesies* (Barcelona: Barcino, 2000), «Els Nostres Clàssics», B/19.

- BREISACH, Ernst. *Historiography. Ancient, Medieval and Modern* (Chicago – Londres: The University of Chicago Press, 2007 [1983]).
- BRIQUET, Charles M. *Les Filigranes: dictionnaire historique des marques du papier* (Amsterdam: The Paper Publications Society, 1968).
- BUFANO, Antonietta (ed.). Francesco Petrarca, *Opere latine*, 2 vols. (Torí: Unione Tipografico – Editrice Torinese, 1975).
- CABRÉ, Lluís. «British Influence in Medieval Catalan Writing: an Overview», dins María Bullón-Fernández (ed.), *England and Iberia in the Middle Ages, 12th – 15th Century: Cultural, Literary, and Political Exchanges* (Nova York: Palgrave Macmillan, 2007), pp. 29-46.
- & Jaume Torró. «Una nova identificació del poeta Lluís Icard, en l'entorn de Margarida de Prades i de Maria de Castella», *Estudis romànics*, en premsa.
- & Montserrat Ferrer. «Els llibres de França i la cort de Joan d'Aragó i Violant de Bar», dins Anna Alberni, Lola Badia, Lluís Cifuentes & Alexander Fidora (eds.), *Actes del Congrés Ciència i societat a la Corona d'Aragó: la vernacularització del saber i la configuració de les identitats lingüístiques europees a l'època de Lluís i Eiximenis (Barcelona, 20-22 d'octubre de 2009)* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, en premsa).
- CACHO BLECUA, Juan Manuel. *El gran maestro Juan Fernández de Heredia* (Saragossa: Caja de ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1997).
- CANTAVELLA, Rosana. «El capellà, el vicescanner i el secretari, o *De amore*, Mascó i Metge», *Llengua & Literatura*, 15 (2004), pp. 31-66.
- CAPELLI, Adriano. *Dizionario di abbreviature latine ed italiane* (Milà: Ulrico Hoepli, 1967 [1912]).
- CARTAGENA, Nelson. *La contribución de España a la teoría de la traducción. Introducción al estudio y antología de textos de los siglos XIV y XV* (Madrid – Frankfurt am Main: Iberoamericana – Vervuert, 2009).

- CASELLA, Maria Teresa. «Nuovi appunti attorno al Boccaccio traduttore di Livio», *Italia Medioevale e Humanistica*, 4 (1961), pp. 77-129.
- CHAMPION, Pierre. *La Librairie de Charles d'Orléans* (Paris: Honoré Champion, 1910).
- CHERCHI, Paolo & Teresa de Robertis, «Un inventario di libri della Biblioteca Aragonesa», *Italia Medioevale e Umanistica*, 33 (1990), pp. 109-373.
- CICERÓ, M. Tullius. *De oratore*, a cura de Kazimierz R. Kumaniecki (Leipzig: Teubner, 1969). [Reed.: Stuttgart – Leipzig: Teubner, 1995.]
- Codices Vaticani Latini*, 3 vols. (Roma: Typis Polyglottis Vaticanis, 1912-[1988]).
- COLL I ALENTORN, Miquel. «Les cròniques universals catalanes», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 34 (1971-1972), pp. 43-50. [Reed. dins: *Historiografia* (Barcelona: Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991), pp. 350-356.]
- *Historiografia* (Barcelona: Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991).
- COLL I JULIÀ, Núria. «Nova identificació de l'escriptor i poeta Romeu Lull», *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*, 5 (1977), pp. 245-297.
- COLONNA, Prospero. *I Colonna. Dalle origini all'inizio del secolo XIX* (Roma: Istituto Nazionale Medico Farmacologico Sero, 1927).
- COROMINAS, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. (Barcelona: Curial – Caixa de Pensions, 1980-2001).
- COURTEAULT, Henri. «La Fuite et les aventures de Pierre de Craon en Espagne d'après des documents inédits des archives d'Aragon», *Bibliothèque de l'École de Chartes*, 52 (1891), pp. 431-448.
- CRAIGIE, W. A. (ed.). John Bellenden, *Livy's History of Rome: The First Five Books*, 2 vols. (Edinburgh – Londres: William Blackwood and Sons, 1901-1903). [Reprod. facs.: Whitefish: Kessinger Publishing's, [2007].]

- CREVATIN, G. «Leggere Tito Livio: Nicola Trevet, Landolfo Colonna, Francesco Petrarca», *Incontri triestini di filologia classica*, 6 (2006-2007), p. 67-79.
- DALMAZZO, Claudio (ed.). *La prima deca di Tito Livio. Volgareggiamento del buon secolo* (Torí: Stamperia Reale, 1845).
- DEAN, R. J. «The Earliest Known Commentary on Livy is by Nicholas Trevet», *Mediaevalia et Humanistica*, 3 (1945), pp. 89-98.
- DELACHENAL, Roland. *Histoire de Charles V*, 2 vols. (París: A. Picard, 1909-1931).
- DELISLE, Léopold. *Recherches sur la librairie de Charles V*, 2 vols. (París: Honoré Champion, 1907).
- DE MARINIS, Tammaro. *La Biblioteca Napoletana dei re d'Aragona*, 4 vols. (Milà: Ulrico Hoepli, 1947-1952).
- Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)*. ATILF — Nancy Université & Centre National de la Recherche Scientifique. Pàgina web: <http://www.atilf.fr/dmf>.
- DONALDSON, Ian. *The Rapes of Lucretia* (Oxford: Clarendon Press, 1982).
- DOUTREPONT, Georges. *La Littérature française a la cour des Ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire* (Ginebra: Slatkine Reprints, 1970).
- DUBY, Georges (dir.). *Histoire de la France. Des origines à nos jours*, 3 vols. (París: Larousse, 1971). [Reed.: París: Larousse, 2007.]
- DURAN, Eulàlia (ed.). Antonio Beccadelli el Panormita, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso: Versió catalana del segle XV de Jordi de Centelles* (Barcelona: Barcino, 1990), «Els Nostres Clàssics», A/129.
- *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, 4 vols. (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1998-2008).
- DURÁN, Manuel (ed.). Marqués de Santillana, *Poesías completas, II. Poemas morales, políticos y religiosos. El proemio e carta*, 2 vols. (Madrid: Castalia, 1982).

- DUVAL, Frédéric. «Le Glossaire de traduction, instrument privilégié de la transmission du savoir: Les *Décades* de Tite-Live par Pierre Bersuire», dins Pierre Nobel (ed.), *La Transmission des savoirs au Moyen Âge et à la Renaissance*, 2 vols. (Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, 2005), I, pp. 43-64.
- ENGELS, J. «Les Pseudo-Bersuires», *Vivarium*, 3 (1965), pp. 128-148.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Artistas y obras entre la Corona de Aragón y el reino de Francia», dins María Concepción Cosmen Alonso, María Victoria Herraéz & María Pellón Gómez-Calcerrada (eds.), *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media* (Lleó: Universidad de León, 2009), pp. 253-294.
- FERRER, Montserrat. «Les traduccions francesa i catalana de Titus Livi i el comentari llatí de Nicolau Trevet», dins *Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico (7-10 septiembre 2009)*, en premsa.
- FERRERES, Lambert. «El ms. Fr. 77 de la B.P.U. de Ginebra i la traducció catalana anònima de Titus Livi», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 31 (1990-1991), pp. 23-29.
- «La 'declaració dels mots' de la traducció catalana anònima de Titus Livi», *Anuari de filologia*, 14.2 (1991), pp. 25-41.
- GAGNEBIN, Bernard. «Le Tite-Live du Duc de Berry», *Genava*, VII/3-4 (1959), pp. 193-214.
- GASCÓN URIS, Sergi. «La *Crònica universal de 1425* i el *Libre dels àngels d'Eiximenis*», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26 (1993) [= *Miscel·lània Jordi Carbonell*, V], pp. 33-44.
- GEIJERSTAM, Regina Af. «La *Grant Crònica de Espanya*: problemas en su edición y estudio», dins Aurora Egido & José Mª Enguita (eds.), *Juan Fernández de Heredia y su época. IV Curso sobre lengua y literatura en Aragón* (Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996), pp. 155-169.
- «Morfosintaxis aragonesa o catalana? Una ojeada a las obras de Fernández de Heredia», dins Aengus M. Ward *et al.* (eds.), *Actas del XII Congreso de la Asociación Internacional de*

- Hispanistas (21-26 de agosto de 1995, Birmingham)* (Birmingham: University of Birmingham, Department of Hispanic Studies – Doelphin Books, 1998), I, pp. 48-58.
- GODEFROY, Frédéric. *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle* (Paris: F. Verveg, 1881).
- *Lexique de l'ancien français* (Paris: Honoré Champion, 1982).
- GREIMAS, Algirdas Julien & Teresa Mary Keane. *Dictionnaire du moyen français* (Paris: Larousse, 1992).
- HAUF, Albert (ed.). Joanot Martorell & Martí Joan de Galba, *Tirant lo Blanc*, 2 vols. (València: Tirant lo Blanch, 2004).
- HILLGARTH, J. N. *Readers and Books in Majorca (1229-1550)*, 2 vols. (Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1991).
- HORTIS, Attilio. *Cenni de Giovanni Boccaccio intorno a Tito Livio* (Trieste: Tipografia del Lloyd Autro-Ungarico, 1877).
- IGLESIAS I FONSECA, Josep Antoni. *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV: les biblioteques de clergues, metges, juristes i altres ciutadans a través de la documentació notarial, anys 1396-1475*. Tesis doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 1996.
- «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues (†1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat», *Faventia*, 22/2 (2000), pp. 85-119.
- Importants manuscrits, autographes et tres beaux livres anciens & modernes*. Catàleg de subhasta Pierre Bergé & Associés (Paris, 7 de desembre de 2004). Pàgina web: www.bibliore.com/cat-vent_drouot7-12-04.htm.
- KORTEWEG, Anne S. *Guide to the French-Language Medieval Manuscripts in the Koninklijke Bibliotheek [National Library of the Netherlands], The Hague on microfiche* (Amsterdam: Moran Micropublications, 2006). Disponible a www.moranmicropublications.nl/mmp113.htm.

- LABORY, Gillette. «Essai d'un histoire nationale au XIII siècle : la Chronique anonyme de Chantilly-Vatican», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 148 (1990), pp. 301-354.
- Lagüéns Gracia, Vicente. «Caracterización lingüística de la prosa herediana (a través de la bibliografía)», dins Aurora Egido & José Mª Enguita (eds.), *Juan Fernández de Heredia y su época. IV Curso sobre lengua y literatura en Aragón* (Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996), pp. 285-368.
- LEHOUX, François. *Jean de France, duc de Berry. Sa vie. Son action politique (1340-1416)*, 3 vols. (París: Éditions A. et J. Picard & Cie., 1968).
- LEWIS, Charlton T. & Charles Short. *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin Dictionary* (Oxford: Clarendon Press, 1879).
- LIBERMAN, G. «Un Fragment présumé de Tite-Live, livre XI», dins R. Chevallier & R. Poignault (eds.), *Présence de Tite-Live. Hommage au Professeur P. Jal* (Tours: Centre de Recherches A. Piganiol, 1994), pp. 21-25.
- LIVY. *History of Rome* (Londres – Cambridge: William Heinemann – Harvard University Press, 1967 [1919]), I-III, «Loeb Classical Library», 114, 133, 172.
- LLUCH, Montserrat. «Editar el *Jugurta* català del segle XIV: un plantejament metodològic», *Cultura Neolatina*, 54 (2004), pp. 559-593.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos. *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants i la reina Elionor (1413-1416)* (València: Universitat de València, 2004).
- MADURELL MARIMÓN, José M. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* (Barcelona: Gremio de editores, de libreros y de maestros impresores, 1955).
- *Manuscrits en català anteriors a la imprenta (1321-1474): contribució al seu estudi* (Barcelona: Associació nacional de bibliotecaris, arxiviers i arqueòlegs, 1974).

- MAGGINI, Francesco. *I primi volggarizzamenti dai classici latini* (Florència: Casa Editrice F. Le Monnier, 1952).
- Mandragore, base des manuscrits enluminés de la B.n.F.* Pàgina web: www.mandragore.bnf.fr.
- MARTÍ DE BARCELONA. «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudios franciscanos*, 91 (1990), pp. 213-295, i 92 (1991), pp. 127-245 i 383-492.
- MARTÍNEZ, Tomàs. «Sobre la intencionalitat del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals», dins Tomàs Martínez & Roxana Recio (eds.), *Eastern Crossroads. Essays on Medieval Christian Legacy* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2007), pp. 251-268.
- MASSÓ TORRENTS, J. «Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó», *Revue Hispanique*, 12 (1962 [1905]), pp. 413-455.
- MATTHEWS SANFORD, Eva. «The Use of Classical Latin Authors in the *Libri Manuale*s», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 55 (1924), pp. 190-248.
- MCDONALD, A. H. «Livius, Titus», dins Paul Oskar Kristeller & F. Edward Cranz (eds.), *Catalogus Translationum et Commentatorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translation and Commentaries*, 8 vols. (Washington DC: The Catholic University of America Press, 1960-2003), II (1971), pp. 331-348.
- MEYER, Paul. «Rapport sur une mission littéraire en Angleterre», *Archive des Missions scientifiques et littéraires*, 2a sèrie, 3 (1866). [Reed. dins.: *Documents manuscrits de l'ancienne littérature de la France conservés dans les bibliothèques de la Grande-Bretagne* (París: Imprimerie Nationale, 1877).]
- MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.). *Valeri Màxim, Llibre anomenat Valeri Màximo dels dits y fets memorables. Traducció catalana del XIVen segle per Frare Antoni Canals ara per primera volta estampada segons el còdex del Consell de Cent barceloní*, 2 vols. (Barcelona: L'Avenç, 1914), «Biblioteca Catalana».

- MIRET I SANS, Joaquim. «Llibres i joyes del Rey Martí no inventariats en 1410 per la Reyna Margarida», *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, 6 (1910), pp. 215-228.
- Miroir des classiques*, dirigit per Frédéric Duval et Françoise Viellard. École Nationale des Chartes. Pàgina web: <http://elec.enc.sorbonne.fr/miroir/>.
- MITCHELL, Richard E. «Historical development in Livy», dins David F. Bright & Edwin S. Ramage (eds.), *Classical Texts and their Traditions. Studies in Honor of C. R. Trabman* (Chico, California: Scholars Press, 1984), pp. 179-199.
- MONFRIN, Jacques. «La Plus Ancienne Traduction française de Tite-Live», *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, s.n. (1958), pp. 82-85.
- «Les Traducteurs et leur public en France au Moyen Age», *Journal des savants*, s/n (1964), pp. 5-20.
- «La Connaissance de l'Antiquité et le problème de l'Humanisme en langue vulgaire dans la France du XVe siècle», dins G. Verbeke & J. Ijsewijn (eds.), *The Late Middle Ages and the Dawn of Humanism outside Italy* (Leuven – La Haya: University Press – Martinus Nijhoff, 1972), pp. 131-170.
- MORATÓ I THOMÀS, Josep M^a (ed.). Ferran Valentí, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró: parlament al gran e general consell* (Barcelona: Marià Galve, 1959).
- MORRÁS, María. «El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales», *La corónica*, 30.2 (2002), pp. 203-247.
- MUNK OLSEN, Birger. *I classici nel canone scolastico altomedievale* (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1991).
- NIETO SORIA, José Manuel. «Las inquietudes historiográficas del Gran Maestro hospitalario Juan Fernández de Heredia (m. 1396): una aproximación de conjunto», *En la España medieval*, 22 (1999), pp. 187-211.
- OESTERLEY, Hermann (ed.). *Gesta romanorum* (Berlín: Weidmannsche Buchhandlung, 1872).

- OGILVIE, Robert M. *A Commentary on Livy Books 1-5* (Oxford: University Press, 1970).
- OMONT, H. «Inventaire de la bibliothèque de Ferdinand Ier d'Aragon, Roi de Naples (1481)», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 70 (1909), pp. 456-470.
- ORTÍN, Marcel. «La traducció, i el seu estudi, de bracet de la filologia», dins Soledad González Ródenas & Francisco Lafarga (eds.), *Traducció i literatura. Homenatge a Àngel Crespo* (Vic: Eumo, 1997), pp. 83-91.
- PASTORE STOCCHI, Manlio & Susy Marcon. Francesco Petrarca, *Seniles. Riproduzione del codice Marciano Lat. XI,17* (Venècia: Regione del Veneto – Marsilio, 2003).
- PELLEGRIN, Elisabeth. *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza ducs de Milan au XVe siècle* (París: Centre National de la Recherche Scientifique, 1955).
- PETRARCA, Francesco. *Le Familiari*, a cura de Vittorio Rossi, 4 vols. (Florència: Le Lettere, 1997).
- PORTA, Giuseppe (ed.). Giovanni Villani, *Nuova cronica*, 3 vols. (Parma: Fondazione Pietro Bembo – Ugo Guanda, 1990).
- PRAET, Joseph Basile van. *Recherches sur Louis de Bruges, seigneur de la Gruuthuysse, suivies de la notice des manuscrits qui lui ont appartenu, et dont la plus grande partie se conserve à la bibliothèque du Roi* (París: De Bure Frères, 1831).
- PUJOL, Josep. «El *Escipió e Aníbal* de Antoni Canals y la traducció romance de las tragedias de Séneca en la *Crónica sarracina* de Pedro del Corral», *Boletín de la Real Academia Española*, 82 (2002), pp. 275-307.
- «Traduccions y cambio cultural entre los siglos XIII y XV», dins Francisco Lafarga & Luis Pegenaute (eds.), *Historia de la traducción en España* (Salamanca: Ambos Mundos, 2004), pp. 623-650.
- «Les gloses de Guillem Nicolau a la seva traducció de les *Heroides* d'Ovidi (1390): una proposta d'identificació», *Caplletra*, 39 (2005), pp. 199-229.

- REEVE, Michael D. «The Transmission of Florus' *Epitoma de Tito Livio* and the *Periochæ*», *Classical Quarterly*, 38 (1988), pp. 477-491.
- «The *Vetus Carnotensis* of Livy unmasked», dins J. Diggle, J. B. Hall & H. D. Jocelyn (eds.), *Studies in Latin Literature and its Tradition in Honour of C. O. Brink* (Cambridge: The Cambridge Philological Society, 1989), pp. 97-112.
- REGOGLIOSI, Mariangela. *Laurentii Valle. Antidotum in Facium* (Pàdua: Antenore, 1981).
- «'Divinatio' e 'collatio': il restauro di Livio operato dal Valla», dins L. Belloni, G. Milanese & A. Porro (eds.), *Studia classica Iohanni Tarditi oblata*, 2 vols. (Milà: Vita e pensiero, 1995), II, pp. 1299-1310.
- REQUESENS I PIQUER, Joan. «Hug de Balma (s. XIII) en català (s. XV): la seva *Theologia mystica* en el *Tractat de contemplació* de Francesc Eiximenis i edició del pròleg traduït», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 26 (2007), pp. 569-615.
- REYNOLDS, L. D. (ed.). *Texts ant Transmission. A Survey of the Latin Classics* (Oxford: Clarendon Press, 1983).
- RICO, Francisco. «Petrarca y el 'humanismo catalán'», dins Giuseppe Tavani & Jordi Pinell (eds.), *Actes del VI Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983), pp. 257-291. [Reed. dins: *Estudios de literatura y otras cosas* (Madrid: Destino, 2002), pp. 147-178.]
- «Antoni Canals i Petrarca. Para la fecha y las fuentes del *Scipió e Anibab*», dins *Miscel·lània Sanchis Guarner I* (València: Universitat de València, 1984), pp. 285-288. [Reed. dins: Antoni Ferrando (ed.), *Miscel·lània Sanchis Guarner III* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992), pp. 53-63.]
- «Nobiltà nel medioevo, noviltà nell'umanesimo», dins Claudio Leonardi (ed.), *Gli Umanesimi medievali. Atti del II Congresso dell'Internationale Mittellateinerkomitee* (Firenze,

- Certosa del Galluzzo, 11-15 settembre 1993*) (Florència: Sismel – Edizioni del Galluzzo, 1998), pp. 559-566.
- RIERA I SANS, Jaume. *Pierre de Craon a Catalunya, un cas d'extradició (1392)* (Barcelona: Rafael Dalmau, 1976).
- RIQUER, Martí de. *L'humanisme català (1388-1494)* (Barcelona: Barcino, 1934).
- *Història de la literatura catalana. Part antiga*, 3 vols. (Barcelona: Ariel, 1964).
- (ed.). Antoni Canals, *Scipió e Aníbal. De providència. De arra de ànima* (Barcelona: Barcino, 1935), «Els Nostres Clàssics», A/49.
- ROCA, Josep Maria. *Johan I d'Aragó* (Barcelona: Institució Patxot, 1929).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Literatura catalana*, dins Guillermo Díaz-Plaja (dir.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, 6 vols. (Barcelona: Barna, [1949-1958]), III. [Trad. cat.: *Història de la literatura catalana*, 3 vols. (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984), I.]
- «L'arxiver Diego Garcia», dins *Humanisme i Renaixement* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990 [1968]), pp. 329-351.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, 2 vols. (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000 [1908-1921]).
- «La cultura catalana en el regnat de Pere III», *Estudis universitaris catalans*, 8 (1914), pp. 219-245.
- «Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català», *Estudis universitaris catalans*, 10 (1917-1918), pp. 1-117.
- RUBIO VELA, Agustín. *Epistolari de la València medieval*, 2 vols. (València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 1985 i 1998), «Biblioteca Sanchis Guarnier», 43.
- SABBADINI, Remigio. *La scoperta dei codici latini e greci né secoli XIV e XV* (Florència: G. C. Sansoni Editore, 1967 [1905-1914]).

- SAMARAN, Charles & Jacques Monfrin. *Pierre Bersuire, prieur de Saint-Éloi de Paris (1290 ? – 1362)* (Paris: Imprimerie Nationale, 1962).
- SANCHIS SIVERA, Josep. *Estudis d'història cultural* (València – Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999).
- SIMONE, Franco. *Il Rinascimento francese: studi e ricerche* ([Torí]: Società editrice internazionale, 1961).
- SINCLAIR, K. V. *The Melbourne Livy. A study of Bersuire's translation based on the manuscript in the collection of the National Gallery of Victoria* (Melbourne: Melbourne University Press, 1961).
- «The Lexicons of Bersuire and Imitators as Steps toward the Monolingual French Dictionary», *New Zealand Journal of French Studies*, 15 (1994), pp. 5-19.
- SOLENTE, S. (ed.). Christine de Pisan, *Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*, 2 vols. (Paris: H. Champion, 1936-1940).
- BOUDET, Jean-Patrice. «Le Bel Automne de la culture médiévale (XIVe-XVe siècle)», dins Jean-Pierre Rioux & Jean-François Sirinelli (dir.), *Histoire culturelle de la France*, 4 vols. (Paris: Éditions du Seuil, 1997), I (*Le Moyen Age*), pp. 261-409.
- SUETONIUS. *De vita Caesarum libri*, a cura de Maximilianus Ihm (Leipzig: Teuber, 1928).
- SYME, Ronald. «Livy and August», *Harvard Studies in Classical Philology*, 64 (1959), pp. 27-87.
- TANTURLI, Giuliano. «Volgarizzamenti e ricostruzione dell'antico», *Studi medievali*, 27 (1986), pp. 811-888.
- TESNIÈRE, Marie-Hélène. «Un Remaniement du Tite-Live de Pierre Bersuire par Laurent de Premierfait (Manuscrit Paris, B.N., FR. 264-265-266)», *Romania*, 107 (1986), pp. 231-281. [Reed. dins: Carla Bozzolo (ed.), *Un Traducteur et un humaniste de l'époque de Charles VI: Laurent de Premierfait* (Paris, Publications de la Sorbonne, 2004), pp. 181-223.

- «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire. Le manuscrit Oxford, Bibliothèque Bodléienne, Rawlinson C 447», *Romania*, 118 (2000), pp. 449-498.
 - «Un Manuscrit exceptionnel des *Décades* de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire», dans Claudio Galderisi & Cinzia Pignatelli (eds.), *La Traduction vers le moyen français, Actes du IIe Colloque de l'AIEMF (Poitiers, 27-29 avril 2006)* (Turnhout: Brepols, 2007), pp. 149-163.
 - «Les *Décades* de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire et la politique éditoriale de Charles V», dans Marc Hofmann & Caroline Zöhl (eds.), *Quand la peinture était dans les livres. Mélanges en l'honneur de François Avril* (Turnhout – Paris: Brepols – Bibliothèque Nationale de France, 2007), pp. 345-351.
- THOMAS, Antoine. *Jean de Gerson et l'éducation des dauphins de France: étude critique* (Paris: E. Droz, 1930).
- TITUS LIVI. *Història de Roma* (Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2002).
- ULLMAN, B. L. «The Post-Mortem Adventures of Livy», dans *Studies in the Italian Renaissance* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1973), pp. 53-77.
- VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and Watermarks in Catalonia*, 2 vols. (Amsterdam: Paper Publications Society, 1970).
- Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain*. Institut d'Estudis Catalans. Pàgina web: <http://www.iec.cat/faraudo/>.
- WALSH, P. G. *Livy. His Historical Aims and Methods* (Cambridge: University Press, 1970).
- WITT, Ronald G. «Padua and the Origins of Humanism», dans *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni* (Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000), pp. 81-116.
- WITTLIN, Curt J. «Les Manuscrits dits 'del papa Luna' dans deux inventaires de la bibliothèque de Gaspar Johan Sánchez Munyoz à Teruel», *Estudis romànics*, 11 (1962-1967), pp. 11-32.

- «La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi», *Estudis Romànics*, 13 (1963-1968), pp. 277-315.
- (ed.). Brunetto Latini, *Llibre del tresor. Versió catalana de Guillem de Copons* (Barcelona: Barcino, 1971-1989), «Els Nostres Clàssics», A/102, 111, 122 i 125.
- «Tite-Live, Trevet, Bersuire: Un exemple de l'importance des commentaires médiévaux pour les premiers traducteurs», *Revue de l'Association des Humanités*, 28 (1977), pp. 217-231.
- «Traductions et commentaires médiévaux de la *Cité de Dieu* de saint Augustin», *Travaux de linguistique et de littérature*, 16 (1978), pp. 531-555.
- «Semicorreccions en traduccions medievals», *Estudis Universitaris Catalans*, 23 (1979), pp. 599-604.
- «La doble traducció en las *Décadas* del canciller Ayala y una versión paralela del maestre Heredia», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 38 (1979-1982), pp. 65-103.
- (ed.). Pero López de Ayala, *Las Décadas de Tito Livio*, 2 vols. (Barcelona: Puvill, 1982).
- *et al.* (eds.). Francesc Eiximenis, *Dotzè llibre del Crestià*, 2 vols. (Girona: Universitat de Girona – Diputació de Girona, 1986-1987).
- *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991).
- «La biblioteca de la família Mercader a València l'any 1489», *Caplletra*, 24 (1998), pp. 93-103).
- «Francesc Eiximenis i les seves fonts», *Llengua & Literatura*, 11 (2000), pp. 41-108.
- ZINATO, Andrea. «La vulgarización al catalán de las *Epistulae morales* ad Lucilium de L. A. Seneca», *Annali di Ca' Foscari*, 32 (1993), pp. 377-394.

ÍNDEX

Prefaci	3
ESTUDI	
I. Estudi històric	7
1. Títus Livi al segle XIV	7
1.1. De Roma a Avinyó	7
1.2. Les traduccions de Livi a les llengües romàniques.	
La versió de Pierre Bersuire	16
2. La traducció catalana de les <i>Dècades</i>	26
2.1. Estat de la qüestió	26
2.2. El coneixement de Livi a la Corona d'Aragó i l'interès per l'obra	28
2.3. Sobre la datació i l'extensió original de la traducció catalana	47
3. Les <i>Dècades</i> al segle XV a la Corona d'Aragó	62
3.1. Influència de la traducció catalana en les cròniques universals de 1425 i de 1427	62
3.2. Presència de les <i>Dècades</i> en documents del segle XV	70
II. Estudi textual	77
1. Font de la traducció	78
1.1. Transmissió textual de les <i>Dècades</i> de Pierre Bersuire	78
1.2. Filiació de la traducció	81
1.2.1. El llibre I. Identificació de la branca F ^a	81
1.2.2. Els llibres II-VII	102
1.2.3. El glossari	110
1.2.4. La filiació textual i les dades documentals	115
2. Transmissió catalana	116
2.1. El manuscrit L. Descripció	117
2.2. L vs [O]	128
2.3. Les correccions de L ¹	129
2.4. Correccions anteriors a L	142
3. Característiques de la traducció	147
4. Criteris d'edició	153
5. Conclusions de l'estudi textual	159

EDICIÓ DEL LLIBRE I DE LES *DÈCADES*

Text	164
Aparat de variants gràfiques i lingüístiques del manuscrit L	434
Aparat al text francès de G1	436
Sigles i abreviatures utilitzades a les notes	438
Correspondència dels noms propis, topònims i gentilicis del llibre I de les <i>Décades</i> amb les formes actuals	440

APÈNDIXS

1. Manuscrits de les <i>Décades</i> de Pierre Bersuire que contenen els deus primers llibres	447
2. Edició del glossari de la traducció catalana de les <i>Décades</i>	454
3. Edició de fragments dels llibres II-VII de les <i>Décades</i>	470
4. Edició d'un fragment de la <i>Crònica universal 1425</i> i de la <i>Crònica universal de 1427</i>	496

LÀMINES

1. British Library, Harley 4893, f. 6r	507
2. British Library, Harley 4893, f. 38v	508
3. Ginebra, Bibliothèque Universitaire, Fr. 77 (G1), f. 9r	509
4. París, Bibliothèque Nationale de France, Fr. 716 (P9), f. 2r	510
5. Biblioteca de Catalunya, ms. 1734, f. 1r	511

BIBLIOGRAFIA

512